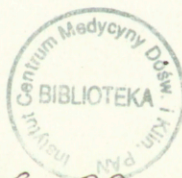

Wojciech Hilgier

METABOLIZM AMONIAKU W MÓZGU
W DOŚWIADCZALNEJ ENCEFALOPATII WĄTROBOWEJ

Praca doktorska

LS 89

(dublet)

H3188

Promotor:

Prof. dr hab. med. Mirosław J. Mossakowski

Zespół Neuropatologii
Centrum Medycyny Doświadczalnej i Klinicznej PAN
Warszawa 1983

Składam gorące podziękowanie Panu Profesorowi Mirosławowi J. Mossakowskiemu, Kierownikowi Zespołu Neuropatologii CMDiK PAN, za umożliwienie wykonania badań w kierowanym przez Niego Zespole oraz za bardzo cenne uwagi w trakcie przygotowywania niniejszej pracy.

Szczególne wyrazy uznania składam Pani Teresie Pańkowskiej za niezwykle wszechstronną i staranną pomoc techniczną przy wykonywaniu pracy.

SPIS TREŚCI

	Str.
WSTĘP	1
CEL PRACY	20
MATERIAŁ I METODY	22
1. Warunki doświadczalne	22
1.1. Model chemicznego uszkodzenia wątroby	22
1.2. Model zespoleniowy	23
2. Metody	23
2.1. Oznaczanie poziomu amoniaku we krwi	23
2.2. Oznaczanie zawartości amoniaku w mózgu ...	23
2.3. Oznaczanie zawartości L-ketoglutaranu	24
2.4. Oznaczanie zawartości glutaminianu	25
2.5. Oznaczanie zawartości glutaminy i aktyw- ności aminotransferazy glutaminowej	26
2.5.1. Zawartość glutaminy	27
2.5.2. Aktywność aminotransferazy glutami- nowej	28
2.6. Oznaczanie aktywności syntetazy glutamino- wej	29
2.7. Oznaczanie aktywności glutaminazy	29
2.8. Oznaczanie zawartości białka	30
2.9. Metody statystycznej oceny wyników	30
WYNIKI	31
1. Zatrucie czterochlorkiem węgla	31
1.1. Zawartość amoniaku w surowicy krwi	31

1.2. Zawartość amoniaku w mózgu	32
1.3. Zawartość α -ketoglutaranu	33
1.4. Zawartość glutaminianu	34
1.5. Zawartość glutaminy	34
1.6. Aktywność syntetazy glutaminowej	35
1.7. Aktywność aminotransferazy glutaminowej ..	36
1.8. Aktywność glutaminazy	37
2. Zespolecie żyły wrotnej z żyłą główną dolną ...	38
2.1. Zawartość amoniaku w surowicy krwi	38
2.2. Zawartość amoniaku w mózgu	39
2.3. Zawartość α -ketoglutaranu	40
2.4. Zawartość glutaminianu	41
2.5. Zawartość glutaminy	42
2.6. Aktywność syntetazy glutaminowej	43
2.7. Aktywność aminotransferazy glutaminowej ..	44
2.8. Aktywność glutaminazy	45
OMOWIENIE I DYSKUSJA	46
WNIOSKI	63
PIŚMIENNICTWO	65

WSTĘP

Nieswoiste uszkodzenia wątroby o przebiegu przewlekłym i podoстрыm mogą stanowić podłoże charakterystycznego zespołu neurologicznego, któremu towarzyszą typowe, acz nie patognomiczne, zmiany patologiczne w ośrodkowym układzie nerwowym. Zespołowi temu nadano nazwę encefalopatii wątrobowej. Charakterystyczną cechą obrazu klinicznego encefalopatii wątrobowej jest okresowe występowanie zaburzeń świadomości o różnej głębokości, aż do śpiączki włącznie. Objawy te w miarę rozwoju choroby pojawiają się ze wzrastającą częstotliwością. Końcową fazą choroby jest śpiączka wątrobowa. Zaburzenia te nakładają się na postępujący zespół neurologiczny łączący cechy zaburzeń pozapiramidowych i piramidowych, ze zmiennie zaakcentowanym komponentem mózdzkowym. Zespół encefalopatii wątrobowej najczęściej rozwija się w następstwie marskości wątroby, różnego pochodzenia. Opisywano go również w pierwotnych i wtórnych nowotworach wątroby oraz w jej przewlekłym zapaleniu. Analogiczne obrazy kliniczne opisywano również w przypadkach zespolenia żyły wrotnej z żyłą główną dolną. Zespołowi temu nadano nazwę encefalopatii wrotno-układowej. Ostre uszkodzenia wątroby o podłożu zapalnym i toksycznym rzadko prowadzą do pełnego zespołu klinicznego encefalopatii wątrobowej. W przypadkach tych częstszym, a wielokrotnie

jedynym wykładnikiem uszkodzenia układu nerwowego jest śpiączka wątrobowa występująca w końcowej fazie choroby.

Pomimo klinicznego różnicowania poszczególnych postaci encefalopatii wątrobowej, podstawowy wzorzec obrazu neuropatologicznego jest wspólny. Zmiany o tym samym charakterze, choć o różnej intensywności, występują zarówno w przypadkach encefalopatii z w pełni rozwiniętym zespołem klinicznym, jak i w tych, w których śpiączka wątrobowa w ostatnim okresie choroby jest jedynym objawem wskazującym na zajęcie ośrodkowego układu nerwowego. Takie same zaburzenia spotyka się również u ludzi, u których uszkodzenie wątroby nie doprowadza do śpiączki. Elementy zespołu morfologicznego encefalopatii występują także w przypadkach ostrej martwicy wątroby, o krótkotrwałym przebiegu klinicznym.

Dominującym elementem patologicznym obrazu mikroskopowego są zmiany dotyczące astrogleju. Charakteryzują się one rozplemem astrocytów, obejmującym wszystkie szare formacje, z towarzyszącym mu przerostem komórek gwiaździstych. Równolegle występują w nich zmiany wsteczne, przejawiające się przede wszystkim rozpadem wypustek, ujawnianym przy impregnacji sposobem Cajala, a prowadzącym do powstawania astrocytów bezwypustkowych. Bardzo licznie występują komórki Alzheimera typu II, uznane za charakterystyczny wykładnik patologii wątrobowo-mózgowej. W niektórych przypadkach można również zaobserwować komórki Opalskiego /Mossakowski 1966, Mossakowski 1978/.

Drugim typowym elementem obrazu patomorfologicznego encefalopatii wątrobowej są rozsiane ogniska zwyrodnienia gąbczastego tkanki nerwowej, znamionujące się niezmienną strukturą elementów komórkowych położonych w ogniskach zgęszczenia oraz brakiem włóknistego odczynu wytwórczego ze strony astrocytów.

Dwóm podstawowym rodzajom nieprawidłowości tkankowych towarzyszą ponadto rozlane uszkodzenia komórek nerwowych, o cechach nieswoistego zwyrodnienia oraz ich ubytki /Mossakowski 1981/. Zwraca przy tym uwagę niewspółmierność reakcji astrocytarnej w stosunku do stopnia uszkodzenia lub ubytków komórek nerwowych. Skłoniło to Seitelbergera /1970/ do uznania encefalopatii wątrobowej za proces o charakterze pierwotnej gliopatii.

Patomechanizm uszkodzeń ośrodkowego układu nerwowego w chorobach wątroby, prowadzących do jej niewydolności nie jest dotychczas jednoznacznie wyjaśniony. Wszystkie z dotychczasowych koncepcji patogenetycznych opierają się na podstawowych faktach klinicznych, z których wynika, że encefalopatia wątrobowa stanowi następstwo przeulekłej lub ostrej niewydolności wątroby, zaburzonego przepływu jelitowej krwi żyłnej, omijającego krążenie wrotne, w wyniku chirurgicznego wytworzenia przetoki żyłnej albo wewnątrz- lub zewnątrzwątrobowego zablokowania układu wrotnego oraz nietolerancji na białka pokarmowe /Fischer 1974/. Zarówno niewydolności wątroby jak i nieprawidłowemu przepływowi krwi wrotnej towarzyszą głębokie zaburzenia metaboliczne, znajdujące swoje odzwier-

ciędlenie w składzie chemicznym krwi /Zieve 1979/. Licznym spośród związków chemicznych pojawiających się w surowicy krwi w nieprawidłowym stężeniu w następstwie wypadnięcia "detoksykacyjnej" funkcji wątroby przypisywano i przypisuje się nadal rolę bezpośredniego czynnika patogenetycznego leżącego u podłoża uszkodzeń ośrodkowego układu nerwowego. Ich przedostawaniu się do ośrodkowego układu nerwowego sprzyjać może upośledzenie mechanizmów barierowych krew-mózg w przebiegu uszkodzenia wątroby /Mossakowski i wsp. 1970b, Plum, Hindfelt 1976, Livingstone i wsp. 1977/. Według Zieve /1979/ podstawowe znaczenie w patogenezie encefalopatii wątrobowej ma zachowanie wzajemnych proporcji czynników toksycznych i osłaniających. Obniżenie poziomu czynników osłaniających, do których zalicza się między innymi sód, potas i albuminy surowicy krwi, sprzyjać może ujawnieniu się patogenetycznego działania substancji neurotoksycznych, takich jak amoniak, aromatyczne aminokwasy, wolne kwasy tłuszczowe, merkaptany i in.; nawet wtedy gdy nie występują one w bezwzględnie podwyższonym stężeniu.

Jedną z najstarszych jest koncepcja patogenetyczna Nikolajewa /1937/, który zakładał, że rolę bezpośredniego czynnika uszkadzającego ośrodkowy układ nerwowy odgrywają niezidentyfikowane produkty rozpadu miąższu wątrobowego. Podobna koncepcja, jakkolwiek w zmienionej postaci, pojawiła się w latach pięćdziesiątych w oparciu o badania Geigera /1953/, który stwierdził, że czynność układu nerwowego zależy od nieznanej substancji czynnej produkowanej przez wątrobę,

której brak spowodowany uszkodzeniem wątroby może być istotnym czynnikiem sprzyjającym rozwojowi patologii wątrobowo-mózgowej. Koncepcja ta znalazła swoje późniejsze poparcie w doświadczalnych obserwacjach Egana i wsp. /1978/. W oparciu o badania doświadczalne, Schutta /1967/ oraz Hai-Chen i wsp. /1969/ patogenetyczną rolę w rozwoju encefalopatii wątrobowej przypisywali bilirubinie lub produktom jej przemiany. W świetle współczesnych poglądów przedstawione powyżej koncepcje mają jedynie znaczenie historyczne hipotez nie posiadających dostatecznego poparcia w faktach zarówno klinicznych jak i doświadczalnych.

Do grupy substancji neurotoksycznych, które najpowszechniej uwzględnia się jako możliwe czynniki odgrywające istotną rolę w rozwoju zespołu klinicznego encefalopatii wątrobowej i współodpowiedzialne za strukturalne uszkodzenia tkanki nerwowej należą aminokwasy aromatyczne, wolne kwasy tłuszczowe, o krótkim łańcuchu węglowym, merkaptany, tzw. fałszywe neuromediatory oraz amoniak.

Aminokwasami, którym przypisuje się rolę czynników uszkadzających ośrodkowy układ nerwowy są fenyloalanina, tyrozyna, a przede wszystkim tryptofan /Hirayama 1971/. Ich poziom w surowicy krwi wzrasta znacznie u ludzi i u zwierząt z uszkodzeniem wątroby /Job i wsp. 1970, Condon 1971, Fischer 1974/. Inni autorzy przypuszczają, że nie tyle bezwzględny wzrost poszczególnych aromatycznych aminokwasów w surowicy krwi, lecz zachwianie ich proporcji w stosunku do aminokwasów o rozgałęzionym łańcuchu, takich jak leucyna,

izoleucyna czy walina może odgrywać zasadniczą rolę w patomechanizmie zespołu wątrobowo-mózgowego /Fernstrom, Wurtman 1972/. Obniżenie poziomu tych ostatnich w surowicy krwi jest stałym zjawiskiem u ludzi i zwierząt doświadczalnych z zespołem encefalopatii wątrobowej /Fischer i wsp. 1975/.

W roku 1966 Ruto zwrócił uwagę na możliwą rolę patogenetyczną wolnych kwasów tłuszczowych, o krótkim łańcuchu węglowym, obserwując wzrost ich poziomu w surowicy u licznych chorych z zespołem wątrobowo-mózgowym. Obserwacje te potwierdzili Rabinowitz i wsp. /1978/, a Teyshenne i wsp. /1976/ wywoływali stan śpiączkowy u królików po dożylnym podaniu kwasu walerianowego i izowalerianowego.

Wzrost poziomu merkaptanów u chorych z uszkodzeniem wątroby, przebiegającym z cechami encefalopatii wątrobowej jak i nie wykazującym zajęcia ośrodkowego układu nerwowego, stwierdzili liczni autorzy, między innymi Brunner i Siehoff /1976/, Doizaki i Zieve /1977/, McClain i wsp. /1978 a, b/. Zieve /1979/ przypuszcza, że ich działanie może zależeć zarówno od ich bezpośredniego efektu neurotoksycznego jak i od wzmagania wpływu innych substancji toksycznych takich jak amoniak, czy wolne kwasy tłuszczowe.

Należy wspomnieć również o koncepcji Fischera /1974/, który odrzucając rolę patogenetyczną amoniaku, w oparciu o stwierdzone przez siebie zmiany w zawartości katecholamin w ośrodkowym układzie nerwowym, rolę podstawowego czynnika uszkadzającego, prowadzącego do rozwoju śpiączki wątrobowej przypisuje tzw. fałszywym neurotransmiterom, przede wszystkim

oktopaminie. Pogląd ten został podważony przez Zieve i Olsena /1977/, którzy przy dokomorowym podaniu oktopaminy, w stężeniu przewyższającym kilkusetkrotnie stwierdzany w mózgach zwierząt ze śpiączką wątrobową, nie obserwowali zaburzeń typowych dla encefalopatii wątrobowej, mimo obniżenia poziomu katecholamin w mózgu do 10% ich prawidłowej zawartości.

Szeroką akceptację uzyskał pogląd o kluczowej roli amoniaku w patogenezie encefalopatii wątrobowej. Znajduje on swoje podstawowe poparcie we wzroście jego poziomu w surowicy krwi u większości chorych z niewydolnością wątroby i z nieprawidłowym przepływem wrotnym, występującym zwłaszcza w okresie zaburzeń świadomości /Sherlock i wsp. 1954, 1956, Mc Dermott, Adams 1954, Baltazan i wsp. 1957, Gabuzda, Davidson 1969, Fischor 1974, Zieve 1979/ oraz w doświadczeniach klinicznych związanych z leczeniem encefalopatii wątrobowej poprzez obniżenie produkcji amoniaku w przewodzie pokarmowym i zmniejszenie jego wchłaniania z jelit do krwi. Za podstawową rolę amoniaku w rozwoju uszkodzeń ośrodkowego układu nerwowego, związanych z niewydolnością wątroby przemawiają również liczne wyniki badań doświadczalnych prowadzonych zarówno in vivo /Mossakowski 1966, Cavanagh, Kyu 1971, Dimer 1978 i in./ oraz in vitro /Mossakowski i wsp. 1970 a/. W roku 1955 Bessman i Bessman wysunęli przypuszczenie, że toksyczny wpływ amoniaku na tkankę nerwową związany jest z zaburzeniem przemian w cyklu Krebsa jako następstwo wychwytywania α -ketoglutaranu w procesie detoksykacji amoniaku do glutaminianu i glutaminy. Prowadzić to ma do upośledzenia procesów ener-

getycznych tkanki nerwowej. Koncepcję Bessmana i Bessman /1955/ podważył szereg danych biochemicznych /Berl 1971/, a przede wszystkim brak zaburzeń metabolizmu energetycznego tkanki nerwowej u zwierząt z doświadczalną śpiączką wątrobową /Gabuzda 1962, Zieve, Nikoloff 1975/. Nie znalazły również doświadczalnego potwierdzenia inne koncepcje patogenetyczne toksycznego działania amoniaku na tkankę nerwową, związane między innymi z gromadzeniem się w nadmiarze w mózgu kwasu γ -aminomasłowego, stanowiącego hamujący neuromediator /Breen, Schenker 1972/, czy zahamowaniem syntezy acetylocholiny /Walker i wsp. 1971/. Rolę amoniaku jako jedyne go czynnika leżącego u podłoża encefalopatii wątrobowej podważają również kliniczne przypadki zespołu przebiegające bez hiperamonemii /Phillips i wsp. 1952, Fischer 1974, Zieve 1979/ oraz obserwacje doświadczalne, dotyczące niektórych uszkodzeń wątroby /Hilgier, Mośsakowski 1979/.

W poszukiwaniu wyjaśnienia przyczyn zasadniczego podobieństwa, jeśli nie identyczności, obrazu uszkodzeń tkankowych, występujących w encefalopatii wątrobowej i w zwyrodnieniu wątrobowo-soczewkowym /choroba Wilsona/ - dwu zespołach o różnym podłożu etiopatogenetycznym, odmiennym przebiegu i obrazie klinicznym, Mośsakowski /1973/ wysunął przypuszczenie, oparte o obszerny cykl prac doświadczalnych przeprowadzonych zarówno in vivo jak i in vitro, że u podstaw gliopatii, stanowiącej wiodący element zespołu neuropatologicznego obu procesów chorobowych leży upośledzenie detoksykacji amoniaku w ośrodkowym układzie nerwowym. Ma być ono następstwem wzgląd-

nego lub bezwzględnie niedoboru α -ketoglutaranu w gleju gwiaździstym, stanowiącym zasadniczy przedział komórkowy mózgu, w którym zachodzi metabolizm amoniaku w mózgu /Baxter 1976, Hallermayer i wsp. 1981/. Gliopatia wątrobowa może się przeto rozwijać zarówno w warunkach hiperamonemii jak i przy jego prawidłowym stężeniu we krwi. W tym ostatnim przypadku warunkiem jej rozwoju jest niedobór α -ketoglutaranu w gleju gwiaździstym, spowodowany przez dodatkowy czynnik lub czynniki. W chorobie Wilsona, przebiegającej z zasady z normoamonemią, może nim być miedź gromadzaca się w nadmiarze w mózgu. Podwyższoną zawartość miedzi w ośrodkowym układzie nerwowym stwierdzono również w ostrej /Śmiałek, Mossakowski 1974/ i przewlekłej /Wender, Kozik 1973/ encefalopatii wątrobowej u ludzi oraz w niektórych grupach zwierząt doświadczalnych z marskością wątroby /Hilgier, Lipska 1979 /. Na rolę niedoboru α -ketoglutaranu w rozwoju gliopatii wątrobowej wskazywać mogą doświadczenia, w których wykazano zahamowanie jej rozwoju pod wpływem miedzi i amoniaku w warunkach *in vitro* przy zastosowaniu egzogenego α -ketoglutaranu /Mossakowski 1978/. Podobne jego działanie wykazano *in vivo* u zwierząt z doświadczalną przetoką między żyłą wrotną i główną dolną /Mossakowski i wsp. 1977/.

Według Mossakowskiego /1978/ o pierwotnym zajęciu astrocytów w warunkach upośledzenia detoksykacji amoniaku w mózgu decyduje ich "wstawkowe położenie" w tkance nerwowej, niski metabolizm tlenowy oraz ich podstawowa rola w metabolizmie amoniaku.

W warunkach fizjologicznych amoniak jest stale wytwarzany w tkankach organizmu w przebiegu metabolizmu aminokwasów, jednakże zaledwie jego ślady znajdują się we krwi. Jest on bowiem szybko usuwany w procesie:

1. aminacji ketokwasów /szczawiuoocetowy, ketoglutarowy/ z utworzeniem asparagianu i glutaminianu;
2. amidacji kwasu glutaminowego z utworzeniem glutaminy w reakcji katalizowanej przez syntetazę glutaminy;
3. syntezy mocznika w wątrobie.

Oprócz amoniaku stanowiącego produkt metabolizmu tkankowego, znaczna jego ilość powstaje w przewodzie pokarmowym w wyniku działania bakterii jelitowych na substraty azotowe, takie między innymi jak pochodne białek pokarmowych oraz mocznik, obecny w sokach wydzielanych do przewodu pokarmowego. Wytworzony w jelitach amoniak wchłania się do krwi wrotnej, która w związku z tym znamionuje się znacznie większą zawartością amoniaku niż krew krążenia ogólnego. W warunkach prawidłowych wątroba szybko metabolizuje przeniesiony drogą krwi wrotnej amoniak, dzięki czemu krew żylna opuszczająca wątrobę jest praktycznie wolna od amoniaku /Harper 1972/. Mechanizm ten chroni między innymi ośrodkowy układ nerwowy przed toksycznym działaniem amoniaku.

Sprawna czynność wątroby ma istotne znaczenie dla prawidłowego funkcjonowania całego organizmu. Upośledzenie którejkolwiek z licznych czynności wątroby może prowadzić do wielokierunkowych i głębokich ogólnoustrojowych zaburzeń metabolicznych, znajdujących swoje odbicie w upośledzeniu funkcji

innych narządów i tkanek, w tym również ośrodkowego układu nerwowego. Wątroba wyróżnia się jednak niezwykle wysoką rezerwą funkcjonalną, do wyraźnego upośledzenia jej funkcji dochodzi dopiero przy uszkodzeniu około 80% masy narządu. Najwyraźniejsze zaburzenia czynności wątroby występują w procesach chorobowych obejmujących cały narząd.

Morfologicznym wykładnikiem uszkodzenia wątroby jest zwyrodnienie lub martwica jej mięszu. Najpospolitszą formą zmian zwyrodnieniowych jest stłuszczenie wątroby, w którym dochodzi do gromadzenia się tłuszczów obojętnych w cytoplazmie jej komórek. Stłuszczenie wątroby cechuje się zwiększoną lipogenezą z wewnątrzkomórkową kumulacją trójglicerydów. W prawidłowych warunkach, syntetyzowane w siateczce śródplazmatycznej trójglicerydy wbudowywane są łącznie z fosfolipidami i cholesterolem w cząsteczki lipoprotein, które następnie podlegają sekrecji do płynu pozakomórkowego. Wewnątrzkomórkowa kumulacja trójglicerydów może być wynikiem niedostatecznej syntezy apolipoprotein, stanowiących element niezbędny do prawidłowego formowania lipoprotein, w stosunku do zwiększonego zapotrzebowania na nie, bądź też następstwem zaburzenia procesu sekrecji. Upośledzenie biosyntezy białek, zwłaszcza ich grupy o niskim okresie półtrwania jest jednym z bardziej czułych wskaźników uszkodzenia czynności wątroby. Wszystkie czynniki zaburzające metabolizm kwasów nukleinowych, uszkadzające strukturę siateczki śródplazmatycznej, interferujące w syntezę samego łańcucha peptydowego, a nawet upośledzające procesy energetyczne mogą prowadzić do zmniejszenia

syntezy białek produkowanych przez komórkę wątrobową, w tym również apolipoprotein. Przy zachowanym wydajnym procesie lipogenezy prowadzi to do kumulacji trójglicerydów, a w efekcie do stłuszczenia wątroby i ograniczenia jej czynnościowej wydolności.

Do głębokiego upośledzenia czynności wątroby prowadzi martwica jej komórek. Liczne czynniki wywołują ciężkie uszkodzenie mięszu wątrobowego, włącznie z martwicą. Należą do nich między innymi czterochlorek węgla, benzen, fosfor, chloroform, alkaloidy występujące w grzybach trujących, a przede wszystkim hepatotoksyczny wirus wywołujący wirusowe zapalenie wątroby. Drobne zmiany martwicze, ulegające resorpcji i wtórnemu zbliznowaczeniu lub regeneracji, mogą nie wywoływać w ogóle lub tylko przejściowe upośledzenie czynności narządu. Rozległe zmiany martwicze leżą u podłoża ciężkiej niewydolności wątroby, a włókniste zbliznowaczenie, stanowiące ich zejście, prowadzi do jej marskości. Cechą charakterystyczną tego stanu jest przebudowa i fragmentacja narządu, prowadząca do zaburzeń wewnątrzwątrobowego przepływu krwi. Skutkiem tego jest wytwarzanie pozawątrobowego obocznego krążenia żylnego łączącego układ wrotny z układem żył głównych /Sherlock i wsp. 1954, 1956, Summerskill i wsp. 1956, Parson-Smith i wsp. 1957/. Diemer /1973/ wykazał dodatkowo powstawanie wewnątrzwątrobowego obocznego układu krążenia żylnego. U przebiegu marskości wątroby wiele fragmentów zachowanego mięszu wątrobowego nie jest perfundowane przez krew żyły wrotnej, co wyłącza je z normalnej czynności narządu /Rogulski 1982/. Efektem marskości wątroby jest więc anatomiczne i czynnościowe zmniejszenie

miąższu wątrobowego oraz pozawątrobowy przepływ krwi wrotnej do ogólnego krążenia żylnego. Amoniak absorbowany z jelit przedostaje się wówczas do ogólnego krążenia, gdzie jego stężenie może wzrosnąć do toksycznego poziomu. Analogiczna sytuacja patofizjologiczna występuje przy operacyjnym wytworzeniu zespolenia między układem wrotnym i żyłą próżną dolną. W warunkach tych może dojść do zatrucia amoniakiem, szczególnie przy wzroście jego zawartości w żylniej krwi pochodzącej z jelit, w następstwie wysokobiałkowej diety lub krwawienia do przewodu pokarmowego /Harper 1972, Fischer 1974/. Toksyczność amoniaku wynika z tego, iż powoduje on redukcyjną aminację α -ketoglutaranu w mitochondriach. Jest to reakcja katalizowana przez dehydrogenazę glutaminianową:

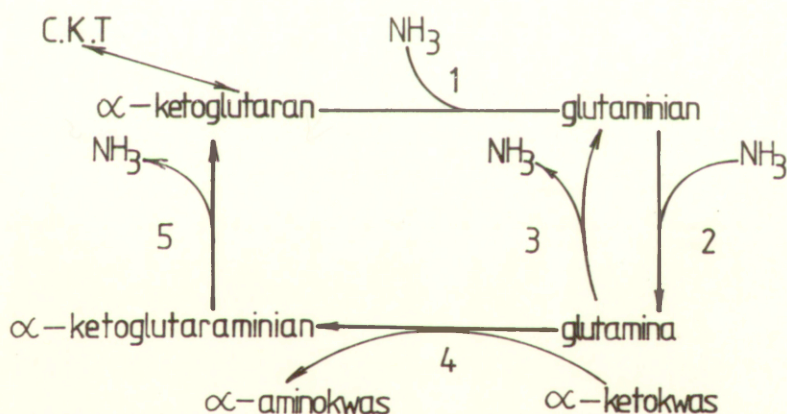
Ponieważ równowaga reakcji w warunkach wzrostu stężenia amoniaku jest przesunięta w prawo, przeto dochodzi do usuwania α -ketoglutaranu z cyklu kwasów trójkarboksylowych, a w efekcie do upośledzenia oddychania wewnątrzkomórkowego, a także nadmiernego tworzenia w wątrobie ciał ketonowych z acetylo-CoA /Lehninger 1979/.

Zawarty we krwi amoniak przedostaje się do wszystkich narządów ustroju w tym również do ośrodkowego układu nerwowego. W badaniach nad losami amoniaku w organizmie człowieka, przeprowadzonych przy użyciu pierwiastków promieniotwórczych przez Lockwooda i wsp. /1979/ wykazano, że około 7% podanego izotopu w warunkach fizjologicznych metabolizowane jest w mózgu. Stwierdzono również, że szybkość zużywania egzogenego amoniaku

jest proporcjonalny do jego stężenia we krwi tętniczej. W przypadku prawidłowego mózgowego przepływu krwi około 50% amoniaku zawartego w krwi tętniczej jest wychwytywane przez mózg podczas jednorazowego przepływu. Metabolizm amoniaku w mózgu odbywa się prawdopodobnie w astrocytach, ponieważ w tym przedziale komórkowym gromadzi się ponad 20% izotopu. U ludzi zdrowych szybkość zużywania amoniaku wynosi około 32 $\mu\text{mole}/\text{min.}/\text{całą masę mózgu}$. U ludzi z encefalopatią wątrobową wzrasta o około 50%.

Istotne informacje o drogach przemiany amoniaku w organizmie przyniosły wcześniejsze badania Berla i wsp. /1962/ przeprowadzone również przy użyciu znakowanego ^{15}N octanu amonu podawanego kotom do tętnicy szyjnej wewnętrznej. Wykazano w nich, że w mózgu większość wprowadzonego amoniaku znajdowała się w postaci amoniaku wolnego. Drugą mniejszą pulę stanowiły grupy amidowa i α -aminowa glutaminy. W wątrobie zaś znaczne ilości amoniaku znajdowane były w glutaminianie, glutaminie, asparaginianie i moczniku. We krwi przepływającej zarówno przez mózg jak i wątrobę około połowy ^{15}N występowało w formie wolnego amoniaku, a pozostały w moczniku. Wyniki te wskazują na wyraźną odrębność metabolizmu amoniaku w mózgu w porównaniu z wątrobą. W wątrobie główną drogą eliminacji amoniaku jest synteza mocznika, podczas gdy w mózgu jest nią tworzenie glutaminy. Według danych Sporne i wsp. /1959/ w mózgu również zachodzi synteza mocznika. Jednakże późniejsze prace Mc Ilwaina i Bachelarda /1971/ wskazują, że proces ten nie odgrywa istotnej roli w usuwaniu amoniaku z ośrodko-

wego układu nerwowego, a głównym torem jego eliminacji, jak wspomniano powyżej, jest wytwarzanie glutaminy /Berl i wsp. 1962/. Proces ten jednak musi być poprzedzony miejscową syntezą glutaminianu, gdyż ilość tego substratu dostarczanego przez krew nie jest wystarczająca do syntezy zwiększonych ilości glutaminy, powstających w ośrodkowym układzie nerwowym przy zwiększonej podaży amoniaku /Harper 1972/. Według Mc Ilwaina i Bachelarda /1971/ metabolizm amoniaku w mózgu zachodzi na drodze dwóch podstawowych reakcji, przedstawionych na ryc. 1.

1. Dehydrogenaza glutaminianowa

2. Syntetaza glutaminowa

3. Glutaminaza

4. Aminotransferaza glutaminowa

5. ω -amidaza

C.K.T.—Cykl kwasów trójkarboksylowych

Ryc.1. Metabolizm amoniaku w mózgu

Są to:

1. Reduktywna aminacja α -ketoglutaranu /pochodzącego z cyklu kwasów trójkarboksylowych/ do kwasu glutaminowego w reakcji katalizowanej przez dehydrogenazę glutaminianową. Równowaga tej reakcji jest przesunięta w kierunku tworzenia glutaminianu przy nadmiarze jonów amonowych.
2. ATP-zależna amidacja glutaminianu do glutaminy w reakcji katalizowanej przez syntetazę glutaminową.

Autorzy ci wykazali ponadto, że ilość powstającej glutaminy jest wprost proporcjonalna do stężenia amoniaku.

Wytworzona w ośrodkowym układzie nerwowym glutamina podlega dalszym przemianom. W reakcji katalizowanej przez glutaminazę dochodzi do jej rozpadu do glutaminianu. Może ona również ulegać transaminacji z wytworzeniem α -ketoglutaraminianu przy udziale aminotransferazy glutaminowej /Sigiura 1957, Yoshida 1967/. α -ketoglutaraminian z kolei pod wpływem ω -amidazy zostaje zdazaminowany do α -ketoglutaranu. Reakcja ta zamyka cykl metabolizmu amoniaku w ośrodkowym układzie nerwowym, uwalniając w każdym obrocie cyklu 1 mol NH_3 .

Dotychczasowe badania nad doświadczalną encefalopatią wątrobową prowadzone były na licznych modelach zwierzęcych, które pod względem patogenetycznym uszeregować można w 3 grupy /Mossakowski 1981/:

1. Operacyjne wytworzenie pozawątrobowego przepływu krwi wrotnej /przetoka Ecka i jej modyfikacje/
2. Doświadczalna hiperamonemia przy nieuszkodzonym mięszu wątrobowym i zachowanym prawidłowym krążeniu wrot-

nym /infuzje octanu amonu, ureazy i in./

3. Uszkodzenie mięszu wątroby z jej wtórną marskością przy zastosowaniu deficytu białkowego lub różnych substancji hepatotoksycznych takich między innymi jak czterochlorek węgla.

W badaniach metabolizmu amoniaku w mózgu najczęściej stosowane były dwa pierwsze modele doświadczalne, w których nie dochodzi jednak do metabolicznego upośledzenia funkcji wątroby. Model trzeci wykorzystywany był głównie dla oceny wpływu uszkodzenia wątroby na obraz uszkodzeń strukturalnych ośrodkowego układu /Mossakowski i wsp. 1970b, Mossakowski 1981 /. Doniesienia na temat wpływu doświadczalnego upośledzenia czynności wątroby na metabolizm amoniaku w mózgu są fragmentaryczne i niepełne. Wydawało się przeto celowe podjęcie tego właśnie kierunku badań, ze zwróceniem szczególnej uwagi na dynamikę zaburzeń metabolizmu amoniaku w mózgu w funkcji postępu patomorfologicznego zespołu encefalopatii wątrobowej.

Przy znanych ograniczeniach i niedogodnościach zatrucie czterochlorkiem węgla jest jednym z najpowszechniej stosowanych modeli doświadczalnych trwałego uszkodzenia wątroby prowadzącego do jej marskości, a powstający w jej następstwie zespół zmian morfologicznych w ośrodkowym układzie nerwowym ma cechy typowe dla encefalopatii wątrobowej /Mossakowski i wsp. 1970 b/.

Czterochlorek węgla jest substancją silnie hepatotoksyczną. Uszkadza on wątrobę silniej i łatwiej niż chloroform i

inne związki hepatotoksyczne. Trwałe uszkodzenie wątroby z wtórnym rozwojem jej marskości uzyskuje się przy jego przewlekłym stosowaniu /Mossakowski i wsp. 1970 b/. Wchłania się on w postaci par w drogach oddechowych oraz przez skórę, a w formie ciekłej z przewodu pokarmowego i przez skórę. Równoczesne podanie z tłuszczem zwiększa szybkość wchłaniania. Rozdział czterochlorku węgla w tkankach ustroju jest proporcjonalny do zawartości w nich substancji tłuszczowych - najwyższe stężenie występuje w tkance tłuszczowej, a następnie w wątrobie. Hepatotoksyczne działanie czterochlorku węgla ujawnia się pierwotnymi zmianami w mitochondriach oraz w siateczce śródplazmatycznej i najprawdopodobniej polega na rozpuszczaniu przez CCl_4 błony komórkowej i zaburzeniu procesów czynnego transportu. Umożliwia to wnikanie do cytoplazmy jonów wapnia, które reagując z grupami hydrofilnymi tworzą związki kompleksowe z fosfolipidami, kwasami tłuszczowymi i białkami mitochondriów, naruszając trwale ich funkcję, głównie w zakresie oddychania i fosforylacji. Ponadto stwierdza się trwałą depolaryzację rybosomów. Może dochodzić również do uszkodzenia błon lizosomalnych /Dyk i wsp. 1972, Rechnagel, Glende 1973/.

Wnosząc z badań z użyciem czterochlorku węgla piętnowanego pierwiastkami promieniotwórczymi, nie przechodzi on do ośrodkowego układu nerwowego /Hemminki 1979/. a obraz zmian morfologicznych w ośrodkowym układzie nerwowym po jego stosowaniu sugeruje ich wyłącznie hepatogeny charakter /Mossakowski i wsp. 1970b/. Skłoniło to do wyboru tego właśnie modelu do

oceny zaburzeń metabolicznych stanowiących następstwo uszkodzenia wątroby.

CEL PRACY

Celam badań była ocena metabolizmu amoniaku w mózgu w doświadczalnej encefalopatii wątrobowej i prześledzenie dynamiki jego ewentualnych zaburzeń w procesie kształtowania się morfologicznego zespołu wątrobowo-mózgowego.

Ze względu na odrębności dynamiki procesu patologicznego i zmian strukturalnych w różnych modelach doświadczalnych o odmiennym mechanizmie patogenetycznym, badania wykonano w dwóch grupach doświadczalnych, a mianowicie:

- grupę pierwszą stanowiły zwierzęta z chemicznym uszkodzeniem wątroby, prowadzącym do rozwoju marskości, której następstwem był w pełni ukształtowany morfologiczny zespół encefalopatii wątrobowej. W modelu tym u podłoża zespołu wątrobowo-mózgowego leżało pierwotne uszkodzenie wątroby, a czas trwania pozwala na jego traktowanie jako model przewlekły;
  - grupę drugą stanowiły zwierzęta z chirurgicznie wytworzonym zespoleniem żyły wrotnej z żyłą główną dolną, którego następstwem był rozwój typowej gliopatii wątrobowej w mózgu. W grupie tej u podłoża mózgowego procesu patologicznego leży nieprawidłowy przeciek krwi wrotnej do krążenia ogólnego, przy nieuszkodzonej wątrobie.
- Model ten w założeniu stanowił doświadczalny odpowiednik

tw. encefalopatii wrotno-układowej, a czas trwania doświadczenia pozwala na jego traktowanie jako model podostry.

Przedmiotem szczegółowej analizy była zawartość amoniaku i produktów jego metabolizmu w mózgu / α -ketoglutaran, glutaminian i glutamina/ oraz aktywność enzymów uczestniczących w poszczególnych etapach ich przemian /syntetaza glutaminowa, glutaminaza, transaminaza glutaminowa/ w kolejnych fazach rozwoju encefalopatii wątrobowej. W obu grupach doświadczalnych przeprowadzono również ocenę zawartości amoniaku w surowicy krwi.

MATERIAŁ I METODY

1. Warunki doświadczalne.

Badania przeprowadzono na 8-tygodniowych szczurach rasy Wistar, samicach o ciężarze ciała około 180-220 g. Stosowano dwa układy doświadczalne:

- model chemicznego uszkodzenia wątroby wywołanego podawaniem CCl_4 ;
- model zespolenia żyły wrotnej z żyłą główną dolną.

1.1. Model chemicznego uszkodzenia wątroby.

W celu wywołania marskości wątroby zwierzętom wstrzykiwano podskórnio, co drugi dzień, roztwór CCl_4 w płynnej parafinie, w dawce 0,1 ml na 100 g ciężaru ciała /Georgijew i wsp. 1968/. Zwierzęta kontrolne otrzymywały w tych samych warunkach i analogicznych objętościach podskórne iniekcje płynnej parafiny. Zwierzęta dekapitowano bez znieczulenia po upływie 2, 4 i 6 miesięcy od pierwszej iniekcji. W chwili zakończenia doświadczenia, niezależnie od okresu jego trwania, wiek zwierząt wynosił 8 miesięcy. Miało to na celu wyeliminowanie ewentualnego wpływu wieku zwierząt na uzyskane wyniki. Bezpośrednio po dekapitacji do oznaczeń biochemicznych pobierano obie półkule mózgu.

1.2. Model zespoleniowy.

Zespolenie żyły wrotnej z żyłą główną dolną "koniec do boku" wykonywano w płytkiej narkozie eterowej według techniki podanej przez Lee i Fishera /1961/. Zwierzętom kontrolnym w płytkiej narkozie eterowej wykonywano tzw. "zabieg poronny". Zwierzęta dekapitowano bez znieczulenia po 3, 5, 10, 14 i 21 dniach od założenia zespolenia. Bezpośrednio po dekapitacji do oznaczeń biochemicznych pobierano obie półkule mózgu.

2. Metody.

2.1. Oznaczanie poziomu amoniaku we krwi.

Poziom amoniaku w surowicy krwi określano przy użyciu standardowych testów "Blood Ammonia Test" firmy Hyland. Zwierzętom w płytkiej narkozie eterowej pobierano strzykawką z prawej komory serca około 3 ml krwi. Krew odwirowywano przy 3.000 x g. Do oznaczeń używano uzyskaną surowicę, a badania przeprowadzano według zasad standardowej metody.

2.2. Oznaczanie zawartości amoniaku w mózgu.

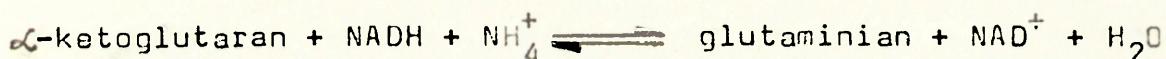
Przygotowanie materiału z mózgu do oznaczeń wykonywano według metody opisanej przez Sadasivudu i wsp. /1977/. Poziom amoniaku oznaczano przy zastosowaniu odczynnika Nesslera.

Ze świeżo pobranych półkul sporządzano 1% homogenaty, w oziębionym do temperatury ok. 4°C TCA, w homogenizatorze

typu szkło-szkło. Homogenaty wirowano 10 min. przy 2.000 x g. Do 1 ml uzyskanego nadsącza dodawano 0,5 ml odczynnika Nesslera i 2 ml wody redestylowanej. Gęstość optyczną roztworu odczytywano przy użyciu fotokolorymetru "Spekol" przy długości fali 420 nm.

2.3. Oznaczanie zawartości α -ketoglutaranu.

Poziom α -ketoglutaranu oznaczano metodą spektrofotometryczną według Bergmeyera i Bernta /1963/ przy użyciu dehydrogenazy glutaminianowej. Dehydrogenaza glutaminianowa katalizuje reakcję:

W obecności nadmiaru jonów amonowych oraz NADH, α -ketoglutaran jest równoważnikowo przekształcany w glutaminian. Na jeden mol przekształconego α -ketoglutaranu przypada utlenienie jednego mola NADH. Miarą reakcji jest spadek absorpcji przy 340 lub 366 nm. Stopień utlenienia NADH mierzono w spektrofotometrze "Spectromom 202" przy długości fali 366 nm.

Półkule mózgu homogenizowano w 4 objętościach 0,6 M kwasu nadchlorowego / HClO_4 /, a następnie wirowano 10 min. przy 3.000 x g. Pobierano 4 ml nadsącza, doprowadzano do pH około 7,6 przy użyciu 1 M K_3PO_4 , odstawiano na 10 min. do lodu, a następnie odsączano wytrącczy KClO_4 na sączku karbowanym. Przesącz doprowadzano do temperatury pokojowej.

Mieszanina reakcyjna zawierała: 3,75 ml przesącza i 0,05 ml NADH /ok. 8×10^{-3} M/. Odczytywano ekstynkcją początkową

wobec wody redestylowanej, poczym dodawano 0,05 ml dehydrogenazy glutaminianowej /2 mg białka/ml/ zawieszonej w 2,8 M $\text{NH}_4/2\text{SO}_4$ i po 4 min. inkubacji w temperaturze 25°C ponownie odczytywano ekstynkcję. Z różnic ekstynkcji obliczano zawartość α -ketoglutaranu porównując z krzywą wzorcową.

2.4. Oznaczanie zawartości glutaminianu.

Poziom glutaminianu oznaczano metodą spektrofotometryczną według Bernta i Bergmeyera /1963/ przy użyciu dehydrogenazy glutaminianowej. Dehydrogenaza glutaminianowa katalizuje reakcję:

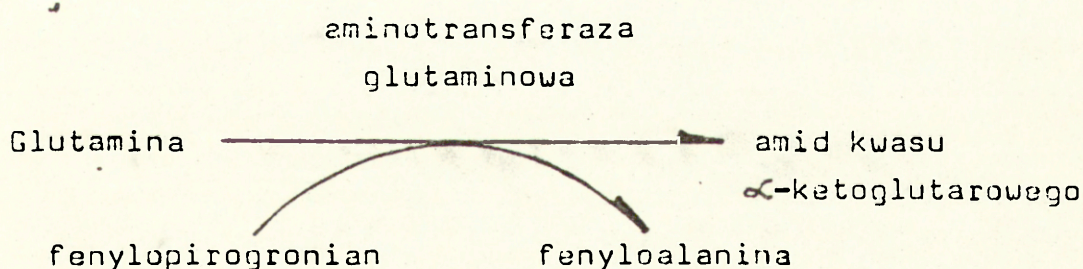
Równowaga reakcji przesunięta jest w lewo. Jednakże poprzez wychwytywanie α -ketoglutaranu w reakcji z hydrazyną w obecności nadmiaru NAD^+ i w alkalicznym środowisku /pH 9/ glutaminian jest równoważnikowo przekształcany w α -ketoglutaran. Miarą reakcji jest wzrost absorpcji przy 340 lub 366 nm. Ekstynkcję zredukowanego NAD^+ mierzono w spektrofotometrze "Spectromom 202" przy długości fali 366 nm.

Półkule mózgu homogenizowano w 4 częściach 0,6 M HClO_4 , a następnie wirowano 10 min. przy 3.000 x g. Pobierano 3 ml nadsącza i doprowadzano do pH ok. 9 przy użyciu 2 M roztworu fosforanów / K_3PO_4 i K_2HPO_4 / o pH ok. 12, odstawiano na 10 min. do lodu, a następnie odsączano wytrącony KClO_4 na sączku karbowanym. Przesącz doprowadzano do temperatury pokojowej.

Mieszanka reakcyjna zawierała: 3 ml buforu glicyno-hydrazynowego /0,5 M glicyny i 0,4 M hydrazyny o pH 9/; 0,2 ml przesączu /próba ślepa zawierała 0,2 ml wody redestylowanej/; 0,2 ml NAD^+ /około 3×10^{-2} M/. Bezpośrednio odczytywano ekstynkcję, po czym dodawano 0,05 ml dehydrogenazy glutaminianowej /ok. 10 mg białka/ml/ wolnej od jonów amonowych i ponownie odczytywano ekstynkcję po 30 min. Z różnicy ekstynkcji obliczano zawartość glutaminianu według wzoru podanego przez autorów metody.

2.5. Oznaczanie zawartości glutaminy i aktywności aminotransferazy glutaminowej.

Poziom glutaminy oraz aktywność aminotransferazy glutaminowej /aminotransferaza L-glutamina: 2-okso-kwas EC 2.6.1.15/ oznaczano według swoistej spektrofotometrycznej metody Kupchika i Knoxa /1970/, wykorzystującej niżej przedstawioną reakcję:

Metoda oparta jest na procesie tworzenia kompleksu fenylopirogronianu /akceptor jonów amonowych/ z boranem, charakteryzującego się maksimum absorpcji światła przy 300 nm. Wykładnikiem zawartości glutaminy i aktywności enzymu jest spadek absorpcji kompleksu fenylopirogronian-enoloboran przy

długości fali 300 nm, który jest proporcjonalny do zawartości glutaminy i stężenia enzymu.

2.5.1. Zawartość glutaminy.

Poziom glutaminy oznaczano wykorzystując zasadę powyższej reakcji przy użyciu aminotransferazy glutaminowej zawartej w homogenacie nerki.

Świeżo pobrane półkule mózgu homogenizowano w 0,15 M KCl oziębionym do temperatury ok. 4°C /1 cz. tkanki + 4 cz. KCl/ w homogenizatorze typu szkło-szkło. Do oznaczeń używano homogenaty.

Mieszaniny inkubacyjne o końcowej objętości 1 ml i końcowym stężeniu buforu boranowego 0,3 M, pH 8,5 zawierały: 0,05 ml 20% homogenatu z nerki w 0,15 M KCl /źródło aminotransferazy glutaminowej/; 0,2 μmole kwasu fenylopirogronowego; 0,05 μmola L-glutaminy oraz 0,1 ml homogenatu mózgowego. Próby ślepe stanowiły mieszaniny nie zawierające homogenatu mózgowego bądź L-glutaminy.

Po jednogodzinnej inkubacji w temperaturze 37°C do prób dodawano po 0,1 ml 60% kwasu metafosforowego. Próby mieszano i odstawiano na 10 min., po czym ponownie mieszano w celu całkowitego odbiałczenia i wirowano przez 10 min. przy około 600 x g. Do 0,8 ml uzyskanego nadsącza dodawano po 0,4 ml buforu arsenowo-boranowego o pH 6,5 /3 M boran i 2 M arsenian/ i odstawiano na 30 min. celem doprowadzenia do całkowitej tautomeryzacji kompleksu. Po tym czasie odczytywano ekstynkcję w spektrofotometrze "Spectromom 202" przy długości

fali 300 nm w stosunku do wody. Zawartość glutaminy obliczano na podstawie wzoru podanego przez autorów metody.

2.5.2. Aktywność aminotransferazy glutaminowej.

Aktywność aminotransferazy glutaminowej oznaczano na podstawie pomiaru spadku absorpcji światła kompleksu fenylopirogronian-enoloboran. W wyniku reakcji transaminacji, fenylopirogronian jako akceptor jonów amonowych zostaje przekształcony w fenyloalaninę. Spadek absorpcji światła kompleksu wynikający ze zużycia w reakcji transaminacji fenylopirogronianu, jest liniowy w czasie i proporcjonalny do stężenia enzymu.

Świeżo pobrane półkule mózgu homogenizowano w oziębionym do temperatury około 4°C 0,15 M KCl /1 cz. tkanki + 4 cz. KCl/ w homogenizatorze typu szkło-szkło. Homogenaty wirowano przez 40 min. przy 165.000 x g. Do oznaczeń używano uzyskane nadsącze. Mieszanka inkubacyjna w końcowej objętości 1 ml zawierała: 0,1 ml 0,004 M fenylopirogronianu /sól jednosodowa/ w 0,02 M octanie sodowym o pH 5,0; 0,4 ml 0,75 M buforu boranowego o pH 8,5; 0,3 ml 0,2 M L-glutaminy; 0,1 ml wody redestylowanej i 0,1 ml nadsącza. Próba ślepa nie zawierała L-glutaminy. Całość mieszano i inkubowano przez ok. 20 min. w temperaturze 37°C. Ekstynkcją mierzono w odstępach 2-minutowych na spektrofotometrze "Spectromom 202" przy długości fali 300 nm.

2.6. Oznaczanie aktywności syntetazy glutaminowej.

Aktywność syntetazy glutaminowej /ligaza L-glutaminian: amoniak /ADP/ EC 6.3.1.2./ oznaczano według metody Rowe'a i wsp. /1970/ polegającej na pomiarze ilości γ -glutamylhydroksaminianu, powstałego w wyniku reakcji hydroksylaminy z glutaminą.

Ze świeżo pobranych półkul mózgu sporządzano 5% homogenat w 0,25 M sacharozie. 0,2 ml homogenatu dodawano do mieszaniny inkubacyjnej, która w końcowej objętości 0,9 ml zawierała: 50 μ moli buforu imidazol-HCl /pH 7,2/; 20 μ moli 2-merkaptoetanolu; 50 μ moli glutaminianu sodu; 100 μ moli hydroksylaminy; 20 μ moli $MgCl_2$ i 10 μ moli ATP. Próba ślepa w miejsce glutaminianu sodu zawierała wodę redestylowaną. Inkubację prowadzono przez 15 min. w temperaturze 37°C. Reakcję zatrzymywano przez dodanie 1,5 ml roztworu chlorku żelazowego /0,37 M $FeCl_3$; 0,67 M HCl; 0,2 M TCA/, a następnie próby wirowano 10 min. przy 2.000 x g. Gęstość optyczną nadsącza oznaczano przy użyciu fotokolorymetru "Spekol" przy długości fali 520 nm.

Ilość powstałego γ -glutamylhydroksaminianu obliczano na podstawie jego absorbcji molowej /1 μ mol γ -glutamylhydroksaminianu daje absorbcję 0,340/.

2.7. Oznaczanie aktywności glutaminazy.

Aktywność glutaminazy /L-glutamino-amidohydrolaza EC 3.5.1.2./ w mózgu oznaczano zgodnie z metodą stosowaną

przez Mardaszewa i wsp. /1967/ polegającą na pomiarze ilości uwolnionego amoniaku w reakcji hydrolizy glutaminy katalizowanej przez ten enzym.

Ze świeżo pobranych półkul mózgu sporządzano 5% homogenaty w 0,32 M sacharozie. Mieszanina inkubacyjna w końcowej objętości 1 ml zawierała: 20 mM glutaminy; 50 mM Na_2HPO_4 ; 0,2 mM EDTA /pH 8,0/ i około 1 mg białka homogenatu. Próby ślepe w miejsce homogenatu zawierały zagotowane białko lub wodę redestylowaną. Inkubację prowadzono w temperaturze 37°C przez okres 30 min. Reakcję zatrzymywano przez dodanie 0,5 ml 10% TCA oziębionego do temperatury ok. 4°C. Próby wirowano przez 10 min. przy 2.000 x g. Następnie zbierano 0,25 ml supernatantu, dodawano 4,75 ml wody redestylowanej i 0,5 ml odczynnika Nesslera. Gęstość optyczną roztworu odczytywano na fotokolorymetrze "Spekol" przy długości fali 420 nm.

2.8. Oznaczanie zawartości białka.

Białko oznaczano kolorymetryczną metodą Lowry i wsp. /1951/. Pomiar ekstynkcji wykonywano w fotokolorymetrze "Spekol" przy długości fali 750 nm.

2.9. Metody statystycznej oceny wyników.

Znamiennosc statystyczną otrzymanych wyników oceniano przy użyciu testu t-Studenta.

WYNIKI

W żadnym z dwóch zastosowanych modeli doświadczalnych zwierzęta nie dochodziły do stadium śpiączki wątrobowej. Nie stwierdzano również ogniskowych zespołów neurologicznych. W przypadku zatrucia czterochlorkiem węgla, poczynając od 4 miesiąca zatrucia, u większości zwierząt występowały objawy wodobrzusza. Zwierzęta stawały się apatyczne, mało ruchliwe, traciły apetyt, a ich sierść była matowa i przerzedzona. Podobne zmiany behawioru i wyglądu zwierząt stwierdzano po doświadczalnym zespoleniu żyły wrotnej z żyłą główną dolną, poczynając od 5 dnia po zabiegu. Odrębności uzyskanych wyników badań biochemicznych skłaniają do ich oddzielnego przedstawienia w obu modelach.

1. Zatrucie czterochlorkiem węgla.

1.1. Zawartość amoniaku w surowicy krwi.

Uzyskane wyniki badań wskazują, że w grupach zwierząt badanych po okresie 2, 4 i 6 miesięcy zatruwania nie występują statystycznie znamienne różnice w zawartości amoniaku w surowicy krwi w stosunku do wartości u zwierząt kontrolnych /tab. 1/.

Tabela 1.

Zawartość amoniaku w surowicy krwi szczura w przewlekłym zatruciu czterochlorkiem węgla.

Okres zatrucia /miesiące/	Amoniak / $\mu\text{g}\%$ /		p
	Kontrola	CCl_4	
2	* $159,7 \pm 0,6$ /3/	$167,2 \pm 17,4$ /5/	nz
4	$94,6 \pm 12,9$ /5/	$83,3 \pm 21,0$ /6/	nz
6	$120,6 \pm 7,4$ /5/	$116,4 \pm 10,0$ /7/	nz

* - średnia arytmetyczna $\pm$ SD

/ / - liczba zwierząt

p - prawdopodobieństwo

nz - różnica statystycznie nieznamienna

1.2. Zawartość amoniaku w mózgu.

Wyniki przedstawione w tabeli 2 wskazują, że po 2-miesięcznym okresie podawania czterochlorku węgla nie dochodzi

Tabela 2.

Zawartość amoniaku w mózgu szczura w przewlekłym zatruciu czterochlorkiem węgla.

Okres zatrucia /miesiące/	Amoniak / $\mu\text{mole/kg}$ tkanki/		p
	Kontrola	CCl_4	
2	* $0,22 \pm 0,03$ /12/	$0,22 \pm 0,02$ /12/	nz
4	$0,22 \pm 0,02$ /12/	$0,36 \pm 0,03$ /13/	< 0,01
6	$0,22 - 0,03$ /12/	$0,46 - 0,03$ /12/	< 0,01

Oznaczenia jak w tabeli 1.

do zmian w zawartości amoniaku w mózgu w stosunku do wartości kontrolnych. W następnych przedziałach czasowych, tj. po 4 i 6 miesiącach następuje jego wyraźny wzrost, który wynosi odpowiednio 64 i 110%.

1.3. Zawartość α -ketoglutaranu.

U zwierząt z 2-miesięcznym zatrutowaniem zawartość α -ketoglutaranu w mózgu nie ulega istotnym zmianom w porównaniu do zwierząt kontrolnych. Po 4 miesiącach obserwuje się natomiast jego wyraźny spadek o około 37% w stosunku do kontroli. Po 6 miesiącach spadek ten utrzymuje się nadal i wynosi około 40% wartości kontrolnej /tab. 3/.

Tabela 3.

Zawartość α -ketoglutaranu w mózgu szczura w przewlekłym zatruciu czterochlorkiem węgla.

Okres zatrównania /miesiące/	α -ketoglutaran / μ mole/kg tkanki/		
	Kontrola	CCl ₄	p
2	*38,4 [±] 2,7 /5/	38,2 [±] 5,8 /5/	nz
4	38,8 [±] 1,5 /4/	24,6 [±] 3,1 /5/	< 0,01
6	38,5-2,3 /4/	23,0-3,1 /5/	< 0,01

* - średnia arytmetyczna [±] SD

/ / - liczba zwierząt

p - prawdopodobieństwo

nz - różnica statystycznie nieznamienna

1.4. Zawartość glutaminianu.

Po 2 miesiącach zatrucia dochodzi do niewielkiego, wynoszącego około 3% obniżenia zawartości glutaminianu w mózgu. U zwierząt z 4-miesięcznym zatruciem zawartość glutaminianu w mózgu nie różni się w sposób istotny od stwierdzonego w grupie zwierząt kontrolnych. Po 6 miesiącach obserwuje się jego ponowny nieznaczny spadek wynoszący około 3% /tab. 4/.

Tabela 4.

Zawartość glutaminianu w mózgu szczura w przewlekłym zatruciu czterochlorkiem węgla.

Okres zatrucia /miesiące/	Glutaminian /mmole/kg tkanki/		
	Kontrola	CCl ₄	p
2	*12,7 [±] 0,2 /6/	12,3 [±] 0,2 /6/	< 0,01
4	12,5 [±] 0,2 /6/	12,6 [±] 0,3 /6/	nz
6	12,8 [±] 0,2 /6/	12,4 [±] 0,1 /6/	< 0,01

* - średnia arytmetyczna [±] SD

/ / - liczba zwierząt

p - prawdopodobieństwo

nz - różnica statystycznie nieznamienna

1.5. Zawartość glutaminy.

Po 2-miesięcznym doświadczalnym zatruciu dochodzi do niewielkiego, około 13%, a po 4 miesiącach do znacznego, wynoszącego około 133% wzrostu zawartości glutaminy w mózgu.

W grupie zwierząt z 6-miesięcznym okresem trwania doświadczenia następuje spadek zawartości substratu do poziomu kontrolnego /tab. 5/.

Tabela 5.

Zawartość glutaminy w mózgu szczura w przewlekłym zatruciu czterochlorkiem węgla.

Okres zatruwania /miesiące/	Glutamina /mmole/kg tkanki/		
	Kontrola	CCl ₄	p
2	*5,18 [±] 0,26 /6/	5,83 [±] 0,59 /8/	< 0,05
4	5,31 [±] 0,51 /5/	12,35 [±] 1,80 /7/	< 0,01
6	5,47 [±] 0,33 /4/	6,37 [±] 1,18 /6/	nz

* - średnia arytmetyczna [±] SD

/ / - liczba zwierząt

p - prawdopodobieństwo

nz - różnica statystycznie nieznamienna

1.6. Aktywność syntetazy glutaminowej.

Wyniki przedstawione w tabeli 6 wskazują, że po 2- i 4-miesięcznym okresie podawania czterochlorku węgla dochodzi do wzrostu aktywności enzymu w mózgu, odpowiednio o około 10 i 20% w stosunku do wartości kontrolnych, a po 6 miesiącach do jej nieznacznego, statystycznie nieznamiennego obniżenia /tab. 6/.

Tabela 6.

Aktywność syntetazy glutaminowej w mózgu szczura
w przewlekłym zatruciu czterochlorkiem węgla.

Okres zatrutowania /miesiące/	Syntetaza glutaminowa /μmole γ-glutamylhydroksaminianu/g tkanki/godz/		
	Kontrola	CCl ₄	p
2	*54,66 [±] 7,98 /12/	60,05 [±] 5,39 /12/	< 0,05
4	59,80 [±] 7,13 /12/	71,57 [±] 6,56 /12/	< 0,01
6	56,62 [±] 8,61 /12/	50,49 [±] 6,25 /12/	nz

Oznaczenia jak w tabeli 5.

1.7. Aktywność aminotransferazy glutaminowej.

Zwraca uwagę bardzo niska aktywność enzymu w mózgu zwierząt kontrolnych, co jest zgodne zresztą z obserwacjami autorów metody jej oznaczania /Kupchik, Konx 1970/. Ponieważ wartości pomiarów mieściły się w dolnych granicach czułości metody, uzyskanych wyników nie poddawano analizie statystycznej. W żadnym przypadku różnica między skrajnymi wynikami nie przekraczały 15%.

W pierwszym okresie zatrutowania, to jest po upływie 2 miesięcy, nie obserwuje się zmian w aktywności enzymu. Po 4 miesiącach dochodzi jednak do jej znacznego, wynoszącego około 150% wzrostu. Po 6 miesiącach natomiast obserwuje się jej powrót do poziomu kontrolnego /tab. 7/.

Tabela 7.

Aktywność aminotransferazy glutaminowej w mózgu szczura w przewlekłym zatruciu czterochlorkiem węgla.

Okres zatruwania /miesiące/	Aminotransferaza glutaminy	
	Kontrola	Badane /zmiana w %/
2	** 0,02 jednostki/ g tkanki	0 /8/
4		+133 /6/
6		0 /6/

** - Wartość kontrolną stanowi średnia z 12 oznaczeń. Aktywność enzymu w grupach badanych ustalono na podstawie liczby pomiarów zaznaczonych w nawiasach. Wyników nie opracowywano statystycznie, ponieważ odchylenia standardowe mieściły się w granicach błędów metody.

1.8. Aktywność glutaminazy.

Wyniki przedstawione w tabeli 8 wskazują, że po 2 miesiącach zatrucia nie występują zmiany w aktywności enzymu. Obecny jest natomiast jej 43% wzrost po 4 miesiącach i 100% po 6 miesiącach podawania czterochlorku węgla /tab. 8/.

Tabela 8.

Aktywność glutaminazy w mózgu szczura w przewlekłym zatruciu czterochlorkiem węgla.

Okres zatruwania /miesiące/	Aktywność glutaminazy /μmole NH ₃ /mg białka/godz/		
	Kontrola	CCl ₄	p
2	*2,26 [±] 0,03 /4/	2,38 [±] 0,18 /4/	nz
4	2,81 [±] 0,23 /5/	4,02 [±] 0,70 /6/	< 0,01
6	2,96 [±] 0,41 /5/	5,94 [±] 0,34 /7/	< 0,01

Oznaczenia jak w tabeli 5.

2. Zespole nie żyły wrotnej z żyłą główną dolną.

2.1. Zawartość amoniaku w surowicy krwi.

W pierwszym etapie doświadczenia, tj. po 3 dniach od wykonania zabiegu chirurgicznego zawartość amoniaku w surowicy krwi nie ulega zmianie w stosunku do stwierdzonej u zwierząt kontrolnych. W pozostałych przedziałach czasowych, tj. po 5, 10, 14 i 21 dniach od założenia przetoki żyłnej obserwuje się postępujący, statystycznie znamienne wzrost zawartości amoniaku, wynoszący odpowiednio około 10, 25, 48 i 74% /tab. 9/.

Tabela 9.

Zawartość amoniaku w surowicy krwi szczura w zespole niu wrotno-układowym.

Okres trwania zespolenia /dni/	Amoniak / μ g%/		
	Kontrola	Zespolenie	p
3	*111,4 $\pm$ 8,0 /5/	110,8 $\pm$ 8,5 /6/	nz
5	109,4 $\pm$ 7,8 /6/	120,6 $\pm$ 6,6 /7/	< 0,05
10	114,9 $\pm$ 8,6 /6/	143,7 $\pm$ 8,9 /7/	< 0,01
14	111,6 $\pm$ 8,2 /6/	165,0 $\pm$ 12,0 /7/	< 0,01
21	110,8-8,6 /6/	199,4-11,0 /7/	< 0,01

* - średnia arytmetyczna $\pm$ SD

/ / - liczba zwierząt

p - prawdopodobieństwo

nz - różnica statystycznie nieznamienne

2.2. Zawartość amoniaku w mózgu.

W 3 dni po założeniu przetoki żyłnej, analogicznie jak w przypadku surowicy krwi, nie obserwuje się zmian w zawartości amoniaku w mózgu. W pozostałych fazach doświadczenia, tj. po 5, 10, 14 i 21 dniach od zabiegu chirurgicznego występuje postępujący, statystycznie znamieny przyrost jego zawartości, który wynosi odpowiednio około 14, 28, 43 i 111% /tab. 10/.

Tabela 10.

Zawartość amoniaku w mózgu szczura w zespoleniu wrotno-układowym.

Okres trwania zespolenia /dni/	Amoniak / μ mole/kg tkanki/				
	Kontrola		Zespolenie		p
3	*0,24 $\pm$ 0,03	/6/	0,23 $\pm$ 0,03	/7/	
5	0,21 $\pm$ 0,02	/6/	0,24 $\pm$ 0,02	/7/	< 0,01
10	0,25 $\pm$ 0,01	/6/	0,32 $\pm$ 0,02	/6/	< 0,01
14	0,30 $\pm$ 0,02	/6/	0,43 $\pm$ 0,01	/8/	< 0,01
21	0,27 $\pm$ 0,04	/6/	0,57 $\pm$ 0,03	/8/	< 0,01

* - średnia arytmetyczna $\pm$ SD

/ / - liczba zwierząt

p - prawdopodobieństwo

nz - różnica statystycznie nieznamienna

2.3. Zawartość α -ketoglutaranu.

W dwu kolejnych wczesnych okresach po zespoleniu żylnym, tj. w 3 i 5 dniu zawartość α -ketoglutaranu w mózgu nie ulega zmianie w stosunku do stwierdzonej u zwierząt kontrolnych. Natomiast kolejne przedziały czasowe, tj. 10, 14 i 21 dzień po zabiegu przynoszą wzrost jego zawartości, wynoszący odpowiednio 10, 15 i 19% /tab. 11/.

Tabela 11.

Zawartość α -ketoglutaranu w mózgu szczura w zespoleniu wrotno-układowym.

Okres trwania zespolenia /dni/	α -ketoglutaran / μ mole/kg tkanki/		
	Kontrola	Zespolenie	p
3	*41,0 [±] 2,9 /6/	43,3 [±] 3,6 /7/	nz
5	43,6 [±] 4,6 /6/	42,8 [±] 4,2 /7/	nz
10	43,1 [±] 2,3 /6/	47,4 [±] 3,3 /7/	< 0,05
14	43,3 [±] 3,0 /6/	50,0 [±] 1,9 /7/	< 0,01
21	44,1 [±] 4,7 /6/	52,6 [±] 3,1 /7/	< 0,01

* - średnia arytmetyczna [±] SD

/ / - liczba zwierząt

p - prawdopodobieństwo

nz - różnica statystycznie nieznamienne

2.4. Zawartość glutaminianu.

Podobnie jak w przypadku α -ketoglutaranu, po 3 i 5 dniach od wykonania przetoki żyłnej nie stwierdza się zmian w zawartości glutaminianu w mózgu w stosunku do zwierząt kontrolnych. W dalszych przedziałach czasowych natomiast, tj. po 10, 14 i 21 dniach występuje jego postępujący spadek odpowiednio o 6, 8 i 11% /tab. 12/.

Tabela 12.

Zawartość glutaminianu w mózgu szczura w zespoleniu urotno-układowym.

Okres trwania zespolenia /dni/	Glutaminian /mmole/kg tkanki/		
	Kontrola	Zespolenie	p
3	*10,50 $\pm$ 0,30 /6/	10,12 $\pm$ 0,60 /7/	nz
5	10,89 $\pm$ 0,39 /6/	10,46 $\pm$ 0,37 /6/	nz
10	11,03 $\pm$ 0,39 /6/	10,37 $\pm$ 0,46 /6/	< 0,05
14	10,98 $\pm$ 0,62 /6/	10,12 $\pm$ 0,05 /7/	< 0,01
21	10,72 $\pm$ 0,47 /6/	9,55 $\pm$ 0,21 /7/	< 0,01

* - średnia arytmetyczna $\pm$ SD

/ / - liczba zwierząt

p - prawdopodobieństwo

nz - różnica statystycznie nieznamienne

2.5. Zawartość glutaminy.

Wyniki przedstawione w tabeli 13 wskazują, że od najwcześniejszego badanego okresu, tj. od 3 dni po utworzeniu przetoki żyłnej do końca obserwacji występuje systematyczny, statystycznie znamieny wzrost zawartości glutaminy w mózgu w stosunku do grup kontrolnych. Wynosi on odpowiednio około 15% dla 3 dni, 20% - 5 dni, 44% - 10 dni, 66% - 14 dni i 163% - 21 dni /tab. 13/.

Tabela 13.

Zawartość glutaminy w mózgu szczura w zespoleniu wrotno-układowym.

Okres trwania zespolenia /dni/	Glutamina /mmole/kg tkanki/		
	Kontrola	Zespolenie	p
3	*6,06 [±] 0,23 /5/	6,97 [±] 0,85 /7/	< 0,05
5	6,01 [±] 0,29 /5/	7,19 [±] 0,68 /7/	< 0,01
10	6,15 [±] 0,65 /5/	8,84 [±] 0,72 /7/	< 0,01
14	5,87 [±] 0,16 /5/	9,97 [±] 0,55 /5/	< 0,01
21	5,76 [±] 0,43 /5/	15,13 [±] 0,94 /6/	< 0,01

* - średnia arytmetyczna [±] SD

/ / - liczba zwierząt

p - prawdopodobieństwo

nz - różnica statystycznie nieznamienna

2.6. Aktywność syntetazy glutaminowej.

W 3 dni od wykonania zabiegu chirurgicznego nie stwierdza się różnic w aktywności enzymu w stosunku do wartości kontrolnych. Po 5, 10 i 14 dniach trwania zespolenia żylnego dochodzi do wzrostu aktywności enzymu. Przyrost ten wynosi odpowiednio około 18, 31 i 30%. W 21 dniu doświadczenia aktywność enzymu jest nadal wyższa od wartości kontrolnych, ale różnica ta nie jest statystycznie znamienne /tab. 14/.

Tabela 14.

Aktywność syntetazy glutaminowej w mózgu szczura w zespoleniu wrotno-układowym.

Okres trwania zespolenia /dni/	Syntetaza glutaminowa		
	/μmole γ-glutamylhydroksaminianu/g tkanki/godz/		p
	Kontrola	Zespolenie	
3	*53,92 [±] 7,59 /6/	53,78 [±] 6,51 /7/	nz
5	51,47 [±] 6,10 /6/	60,50 [±] 3,74 /7/	< 0,01
10	50,49 [±] 5,71 /6/	65,97 [±] 12,35 /7/	< 0,05
14	50,98 [±] 6,35 /6/	66,39 [±] 6,55 /7/	< 0,01
21	54,90 [±] 4,80 /6/	61,39 [±] 9,23 /8/	nz

* - średnia arytmetyczna [±] SD

/ / - liczba zwierząt

p - prawdopodobieństwo

nz - różnica statystycznie nieznamienne

2.7. Aktywność aminotransferazy glutaminowej.

We wszystkich okresach po wytworzeniu zespolenia żyl- nego obecny jest wzrost aktywności enzymu w porównaniu do wartości kontrolnych. Wynosi on odpowiednio 100% po 3, 200% po 5, 250% po 10 i 300% po 14 dniach. Po 21 dniach następuje spadek aktywności enzymu w stosunku do grupy 14-dniowej, do poziomu wyższego o około 30% od wartości kontrolnej /tab. 15/.

Tabela 15.

Aktywność aminotransferazy glutaminowej w mózgu szczura w zespoleniu wrotno-układowym.

Okres trwania zespolenia /dni/	Aminotransferaza glutaminy	
	Kontrola	Badane /zmiana w %/
3		+ 100 /6/
5	**	+ 200 /7/
10	0,02 jednostki/	+ 250 /6/
14	g tkanki	+ 300 /6/
21		+ 50 /6/

** - Wartość kontrolną stanowi średnia z 25 oznaczeń. Aktywność enzymu w grupach badanych ustalono na podstawie liczby pomiarów zaznaczonych w nawiasach. Wyników nie opracowywano statystycznie, bowiem z wyjątkiem grupy 14-dniowej, odchylenia standardowe w poszczególnych grupach mieściły się w granicach błędów metody.

2.8. Aktywność glutaminazy.

Wartości przedstawione w tabeli 16 wskazują, że we wszystkich przedziałach czasowych po wykonaniu zabiegu chirurgicznego aktywność enzymu utrzymuje się niezmiennie na poziomie wartości kontrolnych /tab. 16/.

Tabela 16.

Aktywność glutaminazy w mózgu szczura w zespoleniu wrotno-układowym.

Okres trwania zespolenia /dni/	Aktywność glutaminazy / μ mole NH_3 /mg białka/godz/		
	Kontrola	Zespolenie	p
3	*3,32 $\pm$ 0,91 /5/	3,48 $\pm$ 0,63 /7/	nz
5	3,65 $\pm$ 0,71 /5/	3,75 $\pm$ 1,06 /6/	nz
10	3,35 $\pm$ 0,75 /5/	3,46 $\pm$ 0,92 /5/	nz
14	3,23 $\pm$ 0,49 /5/	2,93 $\pm$ 1,06 /8/	nz
21	3,95 $\pm$ 0,39 /5/	3,44 $\pm$ 0,36 /7/	nz

* - średnia arytmetyczna $\pm$ SD

/ / - liczba zwierząt

p - prawdopodobieństwo

nz - różnica statystycznie nieznamienna

OMÓWIENIE I Dyskusja

Zastosowane modele doświadczalne, których cechą wspólną są strukturalne nieprawidłowości ośrodkowego układu nerwowego, charakterystyczne dla encefalopatii wątrobowej /Kossakowski i wsp. 1970b, Mossakowski i wsp. 1977/, różnią się między sobą mechanizmem patogenetycznym. W przypadku zatrucia czterochlorkiem węgla występuje powoli, lecz stale postępujący proces uszkodzenia wątroby, prowadzący w końcowej fazie doświadczenia do jej marskości. W modelu żylnego zespolenia wrotno-układowego dochodzi natomiast do omijającego, niezmienną przez cały czas, wątrobę przepływu krwi żylną, pochodzącej z łożyska jelitowego. Udmienności te znajdują swój wyraz między innymi w różnicach w zawartości amoniaku we krwi zwierząt. W modelu zatrucia czterochlorkiem węgla przez cały czas doświadczenia utrzymuje się normoamonemia, podczas gdy w zespoleniu żylnym obserwuje się narastającą w czasie hiperamonemię. Należy przy tym zwrócić uwagę na fakt, że w obu grupach doświadczalnych zwierzęta nie dochodziły do stanu, który mógłby odpowiadać klinicznemu zespołowi śpiączki wątrobowej, mimo wykształcania się charakterystycznego obrazu nieprawidłowości strukturalnych w mózgu. Nawet w przewlekłej grupie intoksykacyjnej z rozwinętą marskością wątroby, nie występuje załamanie jej wydolności, wyrażające się hiperamonemią.

Wzrost zawartości amoniaku we krwi stwierdza się w znacznej większości przypadków śpiączki wątrobowej u ludzi, stanowiącej następstw przewlekłego i ostrego uszkodzenia wątroby /Adams, Folley 1953, Bessman, Bessman 1955, Gabuzda, Davidson 1969, Fischer 1974, Mossakowski i wsp. 1974, Neumann i wsp. 1978/. Obok nich występują jednakże przypadki niewydolności wątroby ze śpiączką bez wzrostu amoniaku w surowicy krwi /Phillips i wsp. 1952, Fischer 1974, Kassur i wsp. 1974, Zieve 1979/. Wzrost amoniaku w surowicy krwi jest natomiast stałym zjawiskiem w przypadkach wrotno-układowej przetoki żyłnej, zarówno w warunkach klinicznych jak i doświadczalnych /Mc Dermot, Adams 1954, Sherlock i wsp. 1956, Mossakowski, Paluszkiewicz-Szymchel 1964, Kyu, Cavanagh 1970, Cavanagh, Kyu 1971, Hindfeld 1975, Hindfeld i wsp. 1977/.

Amoniak znajdujący się we krwi swobodnie przedostaje się z łożyska naczyniowego do mózgu, podlegając tu dalszym przemianom. Vergara i wsp. /1974/ stwierdzili, że wzrostowi poziomu amoniaku we krwi towarzyszy proporcjonalny wzrost jego zawartości w ośrodkowym układzie nerwowym, a Hawkins i wsp. /1973/, Duffy i wsp. /1974/ oraz Hindfeld/1975/ w badaniach prowadzonych zarówno na modelu ostrej hiperamonemii, uzyskanej przez dożylnie iniekcje octanu amonu, jak i w doświadczalnym zespoleniu wrotno-układowym, wykazali wpływ wzrostu poziomu amoniaku na proporcjonalny przyrost zawartości α -ketoglutaranu i glutaminy przy jednoczesnym obniżeniu stężenia glutaminianu w mózgu.

W badaniach przedstawionych w niniejszej pracy w obu modelach encefalopatii wątrobowej stwierdzono zaburzenie przemiany amoniaku w mózgu. Wyrażały się one nieprawidłową zawartością substratów stanowiących produkty jego metabolizmu oraz zmienioną aktywnością uczestniczących w tym procesie enzymów. Obok cech wspólnych dla obu typów uszkodzenia ośrodkowego układu nerwowego, występowały również istotne odrębności metaboliczne, świadczące niewątpliwie o różnicach przebiegu procesu patologicznego i jego dynamice, a zapewne również i odmienności mechanizmu patogenetycznego.

Zjawiskiem wspólnym dla obu badanych modeli był postępujący w czasie doświadczenia wzrost zawartości amoniaku w mózgu. Na podkreślenie zasługuje przy tym fakt, że dynamika zmian jego zawartości była zgodna z narastaniem nieprawidłowości strukturalnych astrocytów /Kossakowski i wsp. 1970b, Kossakowski i wsp. 1977/. Neumann i wsp. /1978/ w przypadku marskości wątroby, a Colombo i Bachmann /1978/ w zespoleniu żylnym stwierdzili, że wysoki poziom amoniaku w mózgu prowadzi do wzrostu aktywności dehydrogenazy glutaminianowej, co powoduje przesunięcie stanu równowagi reakcji w kierunku tworzenia glutaminianu z α -ketoglutaranu. Glutaminian z kolei zostaje natychmiast przekształcony do glutaminy w reakcji katalizowanej przez syntetazę glutaminową. W badaniach własnych, prowadzonych na modelu intoksykacyjnym stwierdzono, że w miarę wzrastania poziomu amoniaku w mózgu dochodzi do proporcjonalnego obniżenia zawartości α -ketoglutaranu z praktycznie niezmienioną pulą glutaminianu. Obserwacje te są zgodne z donie-

sieniami Bessmana i Bessman /1955/ i Neumann i wsp. /1978/ oraz z ogólną patogenetyczną hipotezą Mossakowskiego /1978/, według której w mechanizmie rozwoju gliopatii wątrobowej podstawową rolę odgrywa upośledzenie detoksykacji amoniaku, związane z niedoborem α -ketoglutaranu. W zespole niernym natomiast wzrostowi zawartości amoniaku w mózgu towarzyszy stopniowe zwiększanie poziomu α -ketoglutaranu z równoczesnym proporcjonalnym obniżeniem puli glutaminianu.

Rozbieżności metaboliczne w obydwu modelach doświadczalnych obserwuje się również w dalszych etapach cyklu detoksykacji amoniaku. Kolejną jego fazą jest tworzenie się glutaminy z glutaminianu. W zespole niernym poziom glutaminy systematycznie rośnie w kolejnych przedziałach czasowych doświadczenia, podczas gdy w modelu intoksykacyjnym jej poziom początkowo wzrasta również, by w końcowej fazie doświadczenia, przy w pełni rozwiniętym zespole morfologicznym encefalopatii, obniżyć się do poziomu kontrolnego. Na uwagę zasługuje również fakt, że przedstawione powyżej zmiany w zawartości glutaminy w zespole niernym zachodzą z niezmienną przez cały czas aktywnością glutaminazy /enzym katalizujący rozkład glutaminy/, a w modelu zatrucia czterochlorkiem węgla aktywność tego enzymu rośnie w czasie trwania doświadczenia.

Wydaje się, że zaobserwowane różnice w obu modelach encefalopatii wątrobowej mogą być następstwem różnej dostępności α -ketoglutaranu jako czynnika warunkującego detoksykację amoniaku w ośrodkowym układzie nerwowym. Według Neumann

i wsp. /1978/ w modelu zespolenia wrotno-układowego amoniak włączany jest do α -ketoglutaranu z jednoczesnym wytwarzaniem glutaminianu. Można przypuszczać, że część wytworzonego glutaminianu ulega przemianie do glutaminy, co powoduje jej wzrost "netto"; wzrost ten bowiem nie jest kompensowany przez działanie glutaminazy, której aktywność utrzymuje się na niezmiennym poziomie. Druga część glutaminianu może ulegać procesowi transaminacji, w którym biorcą amoniaku jest pirogronian lub szczawiooctan. W konsekwencji prowadzi to do zwrotnego wytwarzania α -ketoglutaranu, którego poziom znacznie wzrasta w tym modelu doświadczalnym. W przypadku intoksykacyjnej marskości wątroby większość glutaminianu jest przekształcana w glutaminę, a w wyniku wzmożonej aktywności glutaminazy uwalniane są znaczne ilości amoniaku, który dodatkowo obciąża cykl detoksykacyjny z jednoczesnym spadkiem poziomu α -ketoglutaranu.

W obserwacjach przeprowadzonych w obydwu modelach doświadczalnych zwracają uwagę stosunkowo niewielkie zmiany w poziomie glutaminianu w mózgu. Wydaje się, że fakt ten można wiązać ze znanym zjawiskiem jego kompartmentacji w ośrodkowym układzie nerwowym. Na podstawie szeregu badań, przedstawionych szczegółowo w pracach Fischera /1974/ i Baxtera /1976/ wiadomo, że w mózgu istnieją dwie pule glutaminianu: tzw. "mała pula", związana z komórkami glejowymi i prawdopodobnie również z perykarionami komórek nerwowych, oraz "pula duża" związana z zakończeniami nerwowymi i terminalnymi dendrytami. Obie pule komunikują się ze sobą bardzo wolno. W procesie

detoksykacji amoniaku glutamina syntetyzowana jest z szybko metabolizującej się puli glutaminianu, stanowiącej tzw. mały przedział metaboliczny, charakteryzujący się stałym poziomem w komórce. Powstająca w nim glutamina transportowana jest do dużego przedziału, gdzie może ulegać ponownemu przekształceniu do glutaminianu, który z kolei przenoszony jest do małego przedziału metabolicznego. Można więc przypuszczać, że praktycznie stały poziom glutaminianu w komórce jest wynikiem jego bardzo szybkiego dalszego metabolizmu do glutaminy. Potwierdzeniem tej hipotezy są obserwacje Meistera /1980/, poczynione w badaniach nad metabolizmem glutaminy. W serii badań z podawaniem $^{15}\text{NH}_3$ kotom w perfuzji do tętnicy szyjnej wspólnej wykazano, że znakowany azot w większym stopniu wbudowany był do grupy α -aminowej glutaminy niż glutaminianu. W innych doświadczeniach przy użyciu $^{13}\text{NH}_3$ stwierdzono, że rozkład znakowanego azotu między grupą α -aminową glutaminianu i glutaminy oraz grupą amidową glutaminy wynosił 1:5:400.

Na odrębną uwagę zasługuje zbieżność zachowania się syntezy glutaminy oraz jej dalszego metabolizmu we wczesnej fazie obu modeli doświadczalnych. W obu przypadkach w tym okresie dochodzi do znacznego przyrostu zawartości glutaminy oraz aktywności transaminazy glutaminowej, enzymu katalizującego jej przekształcanie się do α -ketoglutaraminianu. W świetle tych spostrzeżeń można przypuszczać, że w warunkach encefalopatii wątrobowej, stanowiącej przedmiot własnych badań, dochodzi do znacznego przyrostu zawartości α -ketoglutaraminianu w mózgu. Jego wysokie neurotoksyczne właściwości wykazali

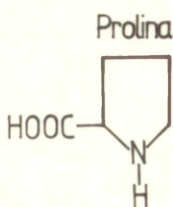
Duffy i wsp. /1974/ oraz Vergara i wsp. /1974/. Podawali oni szczurom sztuczny płyn mózgowo-rdzeniowy, zawierający α -ketoglutaraminian w różnym stężeniu w perfuzji do komory bocznej mózgu. Przy wykonywaniu perfuzji w późnych godzinach popołudniowych, niskie dawki substancji /10 mM/ prowadziły do ponad 50% spadku nocnej aktywności ruchowej zwierząt. Dawka 10-krotnie wyższa już w 5 min. po perfuzji wywoływała nieprawidłowe zachowanie zwierząt i objawy neurologiczne, charakteryzujące się między innymi ruchami rotacyjnymi i przerywanymi klonicznymi drgawkami. Badania nad zawartością α -ketoglutaraminianu w płynie mózgowo-rdzeniowym u ludzi ze śpiączką wątrobową wykazały około 10-krotny wzrost jego poziomu /Vergara i wsp. 1974/. Autorzy ci uważają, że ocena poziomu α -ketoglutaraminianu w płynie mózgowo-rdzeniowym może być ważnym diagnostycznym wykładnikiem śpiączki wątrobowej, a jego nagromadzenie w ośrodkowym układzie nerwowym może odgrywać istotną rolę w jej patogenezie.

Do wzrostu zawartości α -ketoglutaraminianu w mózgu może dojść przy znacznym nagromadzeniu glutaminy i odpowiednio wysokiej aktywności transferazy glutaminowej. Oba te warunki istnieją we wczesnej fazie zastosowanych w badaniach własnych modeli doświadczalnych encefalopatii wątrobowej. Reakcja transaminacji wymaga jednakże sprzężenia z odpowiednim α -ketokwasem, stanowiącym akceptor grupy aminowej. Cooper i Meister /1973/ stwierdzili, że największą aktywność transaminazy glutaminowej uzyskuje się, gdy jako α -ketokwasów używa się fenylopirogronianu lub α -ketometyonyloksaloalanu.

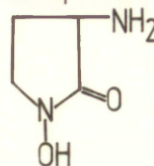
Zawartość tych związków w mózgu u encefalopatii wątrobowej nie była jednakże oceniana ani u ludzi, ani u zwierząt doświadczalnych. Z szeregu innych prac wiadomo skądinąd, że zarówno u ludzi jak i zwierząt w warunkach encefalopatii wątrobowej dochodzi do znacznego wzrostu poziomu fenyloalaniny i metioniny we krwi i w płynie mózgowo-rdzeniowym /Richmond, Girdwood 1962, Job i wsp. 1970, Rosen i wsp. 1977/. Wzrost poziomu tych związków, stanowiących bezpośrednio produkty transaminacji wymienionych powyżej α -ketokwasów, w mózgu zwierząt z upośledzoną funkcją wątroby wykazali ponadto Mattson i wsp. /1970/ oraz Record i wsp. /1976/. Spostrzeżenia te stanowią poparcie dla koncepcji Duffy'ego i wsp. /1974/, którzy przypuszczają, że w przypadku śpiączki wątrobowej istnieją sprzyjające warunki do wzmożonej syntezy α -ketoglutaraminianu.

α -ketoglutaraminian może występować w dwóch różnych izomerycznych formach - jako α -ketokwas o otwartym łańcuchu lub jako β -laktam 2-hydroksy-5-ketoprolina /ryc. 2/. Współistnienie tych izomerów jest zależne od pH środowiska /Meister 1953/. W pH powyżej 9 dominuje forma cykliczna. W wielu pracach stwierdzono, że strukturalne analogi tego cyklicznego izomeru wywierają farmakologiczny wpływ na tkankę nerwową. Van Harreveld i Fifkova /1971, 1973/ wykazali, że prolina i 5-ketoprolina są antagonistami wychwyty glutaminianu w skrawkach siatkówki, zmieniającymi jej właściwości fizjologiczne, uzyskiwane przez podawanie glutaminianu *in vitro*.

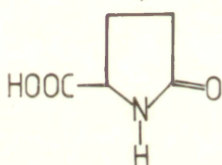
Blok wychwytu glutaminianu w siatkówce /Van Harreveld i Firkowa, 1973/

1-hydrokso-3-aminopirolidon-2-on

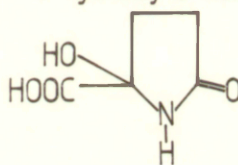
Blok receptora glutaminianowego /Davis, Watkins 1972; Curtis i wsp. 1973/

5-ketoprolina

Znoszenie wpływu glutaminianu w siatkówce /Van Harreveld, Firkowa 1971/

2-hydrokso-5-ketoprolina

Inhibitor konkurencyjny receptora glutaminianowego?

Ryc. 2. Biologiczne efekty strukturalnych analogów cyklicznej formy α -keto-glutaraminianu (2-hydrokso-5-ketoproliny). /Wg. Vergara i wsp. 1974/

Davis i Watkins /1972/ oraz Curtis i wsp. /1973/ stwierdzili, że syntetyczny związek 1-hydrokso-3-aminopirolidon-2-on selektywnie blokuje wpływ kwasu glutaminowego i asparaginowego na neurony korowe i rdzeniowe. Jeżeli więc naturalna 2-hydrokso-5-ketoprolina ma działanie podobne, to jej nagromadzenie w mózgu może zaburzać czynność tkanki nerwowej na drodze konkurencji z receptorami kwasu glutaminowego. Taki mechanizm mógłby stanowić teoretyczną podstawę korzystnego leczniczego wpływu glutaminianu w niektórych postaciach śpiączki wątro-

bowej /Walshe 1953/. Duffy i wsp. /1974/ przypuszczają, że zahamowanie syntezy α -ketoglutaraminianu może wpływać na zniesienie niektórych przynajmniej objawów neurologicznych w ostrych chorobach wątroby.

Na podstawie przedstawionych powyżej danych można założyć, że we wczesnym okresie encefalopatii wątrobowej w obu modelach doświadczalnych podstawowym czynnikiem uszkadzającym jest przede wszystkim amid kwasu α -ketoglutarowego. Można wnioskować o tym również ze wspomnianych powyżej badań Duffy'ego i wsp. /1974/, którzy wykazali proporcjonalną zależność między stężeniem amoniaku i glutaminy a zawartością α -ketoglutaraminianu. Nie wykonywali oni jednakże oznaczeń aktywności aminotransferazy glutaminowej, której wzrost stwierdzony w badaniach własnych stanowi argument wspierający ich koncepcję. Jak wynika z prac Bradforda i Mc Ilvaina /1966/ sama glutamina nie wykazuje działania neurotoksycznego, a jej wysoki poziom jest jedynie wykładnikiem dokonania się kolejnego etapu reakcji w cyklu detoksykacji amoniaku w mózgu.

Należy ponadto zwrócić uwagę na zachowanie się aktywności glutaminazy w omawianym wczesnym okresie encefalopatii wątrobowej w obu badanych jej modelach doświadczalnych. W zespoleniu wrotno-układowym wzrostowi poziomu amoniaku i glutaminy nie towarzyszy wzrost aktywności glutaminazy, co może świadczyć o powolnym metabolizmie glutaminy na drodze jej rozkładu do glutaminianu w reakcji katalizowanej przez ten enzym. Podobnie w modelu toksycznego uszkodzenia wątroby należy liczyć się ze stosunkowo powolnym metabolizmem gluta-

miny na tej drodze, choć dochodzi tutaj do niewielkiego wzrostu aktywności glutaminazy. Uskazuje to dodatkowo, wobec wzmożonej aktywności aminotransferazy glutaminowej, na przewagę procesu transeminacji glutaminy z wytwarzaniem α -keto-glutaraminianu.

W późniejszych okresach rozwoju encefalopatii wątrobowej dochodzi do zahamowania aktywności aminotransferazy glutaminowej w obu modelach doświadczalnych. Powrót aktywności enzymu do wartości prawidłowych wydaje się być cechą charakterystyczną dla późnych faz encefalopatii wątrobowej, bowiem Lockwood i Duffy /1977/ obserwowali jego niezmieloną aktywność w 8 tygodniu po wykonaniu przetoki wrotno-układowej. Nie oznaczali oni jednak aktywności enzymu we wcześniejszych okresach doświadczenia. Hersh /1971/ wysunął koncepcję, zgodnie z którą enzymy syntetyzujące /aminotransferaza glutaminowa/ i degradujące / α -amidaza/ α -ketoglutaraminian są ze sobą ściśle powiązane. Vergara i wsp. /1974/ przypuszczają natomiast, że w przypadkach śpiączki wątrobowej dochodzi do rozprężenia mózgowego metabolizmu glutaminy, przejawiającego się rozerwaniem tych enzymatycznych zależności.

Odmienne zachowanie się glutaminy w późnym okresie rozwoju encefalopatii wątrobowej w obu modelach doświadczalnych zasługuje na specjalną uwagę. W chemicznym uszkodzeniu wątroby obserwuje się jej spadek do poziomu kontrolnego, podczas gdy w zespoleniu żylnym następuje jej dalszy przyrost. W przypadku encefalopatii związanej z toksycznym uszkodzeniem wątroby w tym czasie może dochodzić do szybkiego metabolizmu

glutaminy, związanego ze znacznym wzrostem aktywności glutaminazy, a uwalniany z glutaminy w reakcji glutaminazowej amoniak dodatkowo obciąża cykl detoksykacyjny. Obserwowany w tym okresie wzrost aktywności glutaminazy może być odzwierciedleniem jej wzmożonej, adaptacyjnej syntezy "de novo", na skutek długotrwałego działania czynnika/ów/ uszkodzających. Hipoteza ta wymaga jednakże doświadczalnego potwierdzenia. Z drugiej zaś strony, stwierdzony stały wzrost poziomu glutaminy w mózgu w przypadku zespolenia żylnego sugeruje utrzymywanie się powolnego metabolizmu glutaminy na drodze glutaminazowej, wobec niezminionej przez cały okres obserwacji aktywności glutaminazy. To ostatnie zjawisko może być związane, jak wykazali Cremer i wsp. /1975/ oraz Matheson i Van den Berg /1975/, z hamującym wpływem wysokiego poziomu amoniaku na aktywność enzymu. Można przypuścić również, że w tym modelu doświadczalnym w przypadku niekompletnie zahamowanej aktywności syntetazy i aminotransferazy glutaminowej przy wysokiej podaży amoniaku z łożyska naczyniowego nadal utrzymują się korzystne warunki dla syntezy α -ketoglutaraminianu. Ze związku tego, w następstwie jego rozkładu przez ω -amidazę, uwalnia się amoniak, który jak wykazał Meister /1980/ na drodze tej może być zużytkowany do dalszej syntezy glutaminy.

W świetle przedstawionych danych, wydaje się prawdopodobne, że w encefalopatii wątrobowej, wywołanej przewlekłym zatruciem czterochlorkiem węgla w późniejszej fazie doświadczania, z w pełni ukształtowanym patomorfologicznym obrazem

procesu, rolę podstawowego czynnika uszkadzającego tkankę nerwową spełnia amoniak, przy mniejszej roli toksycznego działania α -ketoglutaraminianu. Wskazywać na to może postępujący spadek zawartości α -ketoglutaranu, obniżenie w stosunku do okresów wcześniejszych poziomu glutaminy, aktywizacja glutaminazowego toru jej metabolizmu, obciążająca dodatkowo cykl detoksykacyjny amoniaku w mózgu oraz obniżenie aktywności aminotransferazy glutaminowej w porównaniu do wczesnej fazy ewolucji encefalopatii. Neurotoksyczne działanie amoniaku jest zjawiskiem znanym z prac prowadzonych zarówno in vivo jak i in vitro /Cavanagh, Kyu 1971, Mossakowski i wsp. 1970 a/. W przypadku encefalopatii wywołanej wrotno-układowym zespoleniem żylnym, zarówno w fazach wcześniejszych jak i w okresie późniejszym głównym czynnikiem uszkadzającym pozostawałby α -ketoglutaraminian. Nie wyłącza to w sposób oczywisty neurotoksycznego działania amoniaku, uwalnianego zwrotnie w wyniku rozkładu α -ketoglutaraminianu w reakcji katalizowanej przez ω -amidazę. Należy zastrzec się równocześnie, co do małej ścisłości określenia "faza wczesna" i "faza późna" w doświadczeniach prowadzonych na dwu modelach o różnym, w założeniu, czasie trwania i przebiegu. W zatruciu czterochlorkiem węgla cechy morfologiczne encefalopatii wątrobowej pojawiają się w 4 miesiącu doświadczenia, a całkowicie ukształtowany jej zespół obecny jest w 6 miesiącu /Mosakowski i wsp. 1970 b/. W zespoleniu żylnym nieprawidłowości glejowe, charakterystyczne dla gliopatii wątrobowej, pojawiają się w 7-14 dniu doświadczenia, a jej uformowany obraz

stwierdza się po upływie 21 dni /Cavanagh, Kyu 1971/. W późniejszych okresach nie objętych badaniami w niniejszej pracy, ulega on dalszemu nasileniu /Mossakowski i wsp. 1977/.

Na odrębną uwagę zasługuje fakt, że obserwowane zmiany w zawartości glutaminy w mózgu w obu modelach doświadczalnej encefalopatii wątrobowej zachodzą przy całkowicie niezmienionej lub zmienionej tylko nieznacznie aktywności syntetazy glutaminy. Spostrzeżenie to jest zbieżne z obserwacjami Kisfaludy'ego /1974/ oraz Sadasivudu i wsp. /1977/, którzy w doświadczeniach nad ostrą i przewlekłą hiperamonemią stwierdzili również niewielkie jedynie zmiany w aktywności enzymu. Należy uwzględnić przy tym fakt, że wynik oznaczenia "in vitro" nie wyklucza istnienia zmian aktywności enzymu "in vivo", nieuchwytnych w warunkach oceny "in vitro".

W rozważaniach różnic metabolicznych obu badanych modeli encefalopatii wątrobowej należy uwzględnić przede wszystkim ich odrębności patogenetyczne. W przypadku intoksykacyjnej marskości wątroby mamy do czynienia z postępującym, długotrwałym procesem zwyrodnieniowym ośrodkowego układu nerwowego, w którego obrazie morfologicznym przeważają zmiany wsteczne astrogleju, podczas gdy w doświadczalnym zespoleniu wrotno-układowym chodzi o proces podostry, w którym wykładniki morfologiczne encefalopatii wątrobowej cechują się przewagą jej komponentu postępowego, wyrażającego się rozpleniem i przerostem astrocytów. Ten ostatni, Mossakowski /1981/ traktuje jako strukturalny wykładnik procesów kompensacyjnych. Można przeto przypuścić, że wzrost poziomu α -ketoglutaranu

obserwowany w modelu zespolenia żylnego stanowi w warunkach znacznej hiperamonemii wyraz kompensacji metabolicznej. Podobnie można interpretować postępujący wzrost zawartości glutaminy w mózgu. Przypuszczenie to mogą potwierdzać identyczne spostrzeżenia w badaniach nad ostrą encefalopatią wątrobową wywołaną zatruciem tioacetamidem /Hilgier 1983/. Te wyrównawcze procesy metaboliczne mogą nie ujawniać się w postępującym procesie zwyrodnieniowym jakim jest intoksykacyjna encefalopatia wątrobowa, lub ulegać załamaniu w późnych fazach jej rozwoju, przy rozległym i uogólnionym uszkodzeniu astrogleju, który odgrywa zasadniczą rolę w detoksykacji amoniaku w mózgu.

Odrębności patogenetyczne obu modeli doświadczalnych nakazują dodatkowo uwzględnienie jeszcze jednego czynnika. Wzrost poziomu amoniaku w mózgu w doświadczalnej encefalopatii wrotno-układowej towarzyszy hiperamonemii, podczas gdy w modelu intoksykacyjnej marskości wątroby hiperamonemia nie występuje w żadnej z badanych faz doświadczenia. Przyrostu zawartości amoniaku w mózgu w tych warunkach nie można więc wiązać z jego zwiększoną podażą z łożyska naczyniowego. W zaproponowanej hipotezie patogenetycznej encefalopatii wątrobowej Mossakowski /1978/ przypuszcza, że zaburzenia metabolizmu amoniaku w mózgu mogą być uwarunkowane względnym lub bezwzględnym niedoborem α -ketoglutaranu. Przykładem jego względnego niedoboru jest zwiększona podaż amoniaku do mózgu w następstwie hiperamonemii. W warunkach bezwzględnego niedoboru α -ketoglutaranu może dojść do zaburzeń metabolizmu

amoniaku w mózgu przy normoamonemii. Jednym z czynników prowadzących do niedoboru α -ketoglutaranu w mózgu jest gromadzenie się w nim miedzi /Bessman, Bessman 1955/, jak ma to miejsce w chorobie Wilsona, w której obraz nieprawidłowości morfologicznych astrocytów jest identyczny jak w encefalopatii wątrobowej. W warunkach hodowli glejowej *in vitro* Mossakowski i wsp. /1970 a/ uzyskali identyczne zmiany patologiczne gleju zarówno po podaniu egzogenego amoniaku jak i octanu miedzi, a ich rozwojowi zapobiegało podanie egzogenego α -ketoglutaranu /Mossakowski 1978/. Z badań materiału klinicznego dotyczącego przypadków zarówno ostrej jak i przewlekłej encefalopatii wątrobowej wiadomo, że dochodzi w nich do nadmiernego gromadzenia się miedzi w mózgu /Wender, Kozik 1973, Śmiałek, Mossakowski 1974/. Identyczne zjawisko stwierdzono w doświadczalnej intoksykacyjnej marskości wątroby, zastosowanej w badaniach przedstawionych w niniejszej pracy /Hilgier, Lipska 1979/. Na podkreślenie zasługuje przy tym fakt pełnej zbieżności czasowej spadku poziomu α -ketoglutaranu ze wzrostem zawartości miedzi w mózgu.

Nie można wreszcie pominąć faktu, iż w zespoleniu wrotno-układowym proces patologiczny związany jest z omijającym filtr wątrobowy przepływem żyłnej krwi jelitowej, którego skutkiem jest hiperamonemia przy nieuszkodzonej wątrobie, podczas gdy w encefalopatii intoksykacyjnej mamy do czynienia z pierwotnym uszkodzeniem wątroby, prowadzącym do upośledzenia jej funkcji metabolicznych. Egan i wsp. /1978/ stwier-

dzili, że w skrawkach mózgowych, inkubowanych w środowisku zawierającym wysokie stężenie soli amonowych, dochodzi do wzrostu zawartości substratów stanowiących produkty przemiany amoniaku i podwyższenia aktywności enzymów uczestniczących w jego metabolizmie. Przy dodaniu do tego samego medium inkubacyjnego wyciągu z marskiej wątroby mechanizm detoksykacyjny amoniaku ulegał całkowitemu rozprężeniu. Wyszukują oni w związku z tym hipotezę, że u podstaw upośledzonego metabolizmu amoniaku w mózgu w warunkach uszkodzenia wątroby leży działanie bliżej dotąd nieokreślonego czynnika lub czynników wątrobowych. Podobnie należy traktować spostrzeżenia Geigera /1958/, który wykazał, że do prawidłowego funkcjonowania tkanki nerwowej, a więc prawdopodobnie i jej metabolizmu niezbędna jest niezidentyfikowana bliżej substancja czynna produkowana przez wątrobę, której brak w wyniku uszkodzenia wątroby może być istotnym czynnikiem w rozwoju patologii wątrobowo-mózgowej. Mimo nieprecyzyjności pojęcia "wątrobowa substancja czynna" lub "patogenny czynnik wątrobowy" wydaje się, że przytoczonych powyżej spostrzeżeń nie można pominąć, przynajmniej w przypadku analizowania różnic metabolicznych między obu zastosowanymi w badaniach modelami encefalopatii wątrobowej.

WNIOSKI

1. W obu modelach doświadczalnej encefalopatii wątrobowej u szczurów występują zaburzenia metabolizmu amoniaku w mózgu, wyrażające się nieprawidłową zawartością substratów i zmienioną aktywnością enzymów uczestniczących w jego przemianach.
2. Zaburzenia metabolizmu amoniaku w mózgu w encefalopatii wątrobowej występują niezależnie od poziomu amoniaku w surowicy krwi.
3. W doświadczalnej encefalopatii wątrobowej występuje zbieżność czasowa między zaburzeniami metabolizmu amoniaku w mózgu a pojawianiem się i narastaniem morfologicznych wykładników procesu encefalopatycznego.
4. W obu modelach doświadczalnych stwierdza się różnice w zawartości α -ketoglutaranu w mózgu, wynikające prawdopodobnie z jego różnej dostępności, jako czynnika warunkującego detoksykację amoniaku w oun.
5. Oba modele doświadczalnej encefalopatii wątrobowej różnią się stanem równowagi między glutaminianem i glutaminą, wskutek różnic w aktywnościach enzymów syntetyzujących i degradujących te substraty.

6. Wydaje się, że w doświadczalnej encefalopatii wątrobowej występują dwie fazy neurotoksyczności, z których pierwsza wiązałaby się z działaniem α -ketoglutaraminianu, a druga z wpływem samego amoniaku, uwalnianego zwrótnie z glutaminy w następstwie aktywizacji reakcji glutaminazowej. Uwalniany w niej amoniak stanowi dodatkowe obciążenie cyklu detoksykacyjnego. Dwufazowość ta jest wyraźniejsza w przewlekłej marskości wątroby niż w żylnym zespoleniu wrotno-układowym mającym charakter podostrego procesu patologicznego.

PISMIENNICTWO

1. Adams R.D., Foley J.M.: The neurological changes associated with liver disease. Res. Publ. Assoc. nerv. Ment. Dis. 1953, 32, 198-237.
2. Baltazan M.A., Olszewski J., Zervas N.: Chronic porto-systemic encephalopathy. J. Neuropath. exp. Neurol. 1957, 16, 410-421.
3. Baxter C.F.: Some recent advances in studies of GABA metabolism and compartmentation. W: GABA in Nervous System Function. Red. E. Roberts, T.W. Chase, D.B. Tower. Raven Press, New York 1976, 61-87.
4. Berl S., Tokagaki G., Clarke D.D., Waelsch H.: Ammonia and glutamic acid metabolism in brain and liver. J. Biol. Chem. 1962, 237, 2562-2569.
5. Befl S.: Cerebral amino acid metabolism in hepatic coma. Exp. Biol. Med. 1971, 4, 71-84.
6. Bergmeyer H.U., Bernt E.: α -Oxoglutarate. W: Methods of Enzymatic Analysis. Red. H.U. Bergmeyer, Acad. Press, New York, London 1963, 324-327.
7. Bernt W.E., Bergmeyer H.U.: L-Glutamate. W: Methods of Enzymatic Analysis. Red. H.U. Bergmeyer, Acad. Press, New York, London 1963, 334-338.

8. Bessman S.P., Bessman A.N.: Cerebral and peripheral uptake of ammonia in liver disease with hypothesis for mechanisms of hepatic coma. *J. clin. Inv.* 1955, 36, 622-628.
9. Bradford H.F., Mc Ilwain H.: Ionic basis for the depolarization of cerebral tissues by excitatory acidic amino-acids. *J. Neurochem.* 1966, 13, 1163-1177.
10. Breen K., Schenker S.: Hepatic coma: concept of pathogenesis and therapy. *W: Progress in liver disease.* Red. H. Popper, Shaffner F. Grune and Stratton. New York, 1972, 4, 309-326.
11. Brunner G., Siehoff A.: Untersuchungen über die Bedeutung von endogenen Toxinen bei der Entstehung des Coma hepaticum. *Verh. Dtsch. Ges. Inn. Med.* 1976, 82, 445-447.
12. Cavanagh J.B., Kyu M.H.: On the mechanism of type I Alzheimer abnormality in the nuclei of astrocytes. *J. Neurol. Sci.* 1971, 12, 241-261.
13. Condon R.E.: Effect of dietary protein and survival in dogs with an Eck fistula. *Amer. J. Surg.* 1971, 121, 107-114.
14. Colombo J.P., Bachmann C.: Enzyme der Ammoniak-entgiftung in der ratte mit portocavalen shunt /PCS/. *W: Aminosäuren, Ammoniak und hepatische Enzephalopathie.* Red. F. Lewalka, B. Dragoscis, Fischer, Stuttgart, New York 1978, 129-134.

15. Cooper A.J.L., Meister A.: Glutamine transaminases from liver and kidney. *W: The enzymes of glutamine metabolism. Red.: Prusiner S., Stadtman E.R. Acad. Press, New York 1973, 207-226.*
16. Cremer J.E., Heath D.F., Teal H.M., Woods M.S., Cavanagh J.S.: Some dynamic aspects of brain metabolism in rats given a portocaval anastomosis. *Neuropath. appl. Neurobiol. 1975, 3, 293.*
17. Curtis D.R., Johnston G.A.R., Game C.J.A., Culloch R.M.: Antagonism of neural excitation by 1-hydroxy-3-aminopyrrolidone-2. *Brain Res. 1973, 49, 467-470.*
18. Davies J., Watkins J.C.: Is 1-hydroxy-3-aminopyrrolidone-2 /HA-966/ a selective excitatory antagonist? *Nature 1972, 238, 61-63.*
19. Diemer N.H.: Glial and neuronal changes in experimental hepatic encephalopathy. *Acta Neurol. Scand. 1978, 58, suppl. 71.*
20. Doizaki W.M., Zieve L.: An improved method for measuring blood mercaptans. *J. Lab. Invest. 1977, 90, 849-855, 1-112.*
21. Duffy T.E., Vergara F., Plum F.: Alfaketoglutaramate in hepatic encephalopathy. *W: Brain dysfunction in metabolic disorders. Red. F. Plum. Raven Press, New York 1974, vol. 53, 39-52.*

22. Dyk T., Winiarska A., Bomirska T.: Przypadek podostrego zatrucia czterochlorkiem węgla. Pol. Tyg. Lek. 1972, 49, 1940-1941.
23. Egan E., Schoelerman S., Szirmai E.: Action of peripheral organs and deproteinized blood on the brain cortex respiratory process. Agressologie 1978, 19, 109-112.
24. Fernstrom J.D., Wurtman R.J.: Brain serotonin content. Physiological regulation by plasma neutral amino acids. Science 1972, 178, 414-416.
25. Fischer J.E.: Hepatic coma in cirrhosis portal hypertension, and following portocaval shunt. Arch. Surg. 1974, 108, 325-336.
26. Fischer J.E., Funovics J.M., Aguirre A.: The role of plasma amino acids in hepatic encephalopathy. Surgery 1975, 78, 276-288.
27. Gabuzda G.J.: Hepatic coma - clinical consideration, pathogenesis and management. Adv. Intern. Med. 1962, 11, 11-73.
28. Gabuzda G.J., Davidson C.S.: Hepatic coma. W: Diseases of the liver. Ed. L. Schiff. Lippincott. Philadelphia 1969, 387-415.
29. Geiger A.: Correlation of the brain metabolism and function by the use of a brain perfusion method in situ. Physiol. Rev. 1958, 38, 1-20.

30. Georgijew A., Kołczak M., Węgiel J.: Niektóre obserwacje dotyczące wpływu CCl_4 na wątrobę prawidłową i regenerującą. Pat. Pol. 1968, 19, 179-187.
31. Hai-Chen, Ding-joe Tsai, Chin-hua Wang, Yin-chen Chen: An electron microscopic and autoradiographic study in experimental Kernicterus. I. Bilirubin transport via astroglia. Amer. J. Path. 1969, 59, 31-59.
32. Hallermayer K., Harmening Ch., Hamprecht B.: Cellular localization and regulation of glutamine synthetase in primary cultures of brain cells from newborn mice. J. Neurochem. 1981, 37, 43-52.
33. Harper A.H.: Zarys chemii fizjologicznej. PZWL Warszawa 1972.
34. Hawkins R.A., Miller R.C., Nielsen C., Weech R.L.: The acute action of ammonia on rat brain metabolism in vivo. Biochem. J. 1973, 4, 1001-1008.
35. Hemminki K. 1979 - konsultacja osobista.
36. Hersh L.B.: Rat liver ω -amidase. Purification and properties. Biochemistry. 1971, 10, 2884-2891.
37. Hilgier W., Lipska M.: Topografia ilościowa miedzi w doświadczalnej encefalopatii wątrobowej. Neuropat. Pol. 1979, 17, 145-153.
38. Hilgier W., Mossakowski M.J.: Aktywność l-glutamo-
-amidohydrolazy w mózgu szczurów w doświadczalnej encefalopatii wątrobowej. Neuropat. Pol. 1979, 17, 287-293.

39. Hilgier W: Wstępna ocena metabolizmu amoniaku w tio-acetamidowej encefalopatii wątrobowej. Neuropat. Pol. 1983. Praca przygotowana do druku.
40. Hindfelt B.: On mechanisms in hyperammonemic coma with particular reference to hepatic encephalopathy. Ann. N.Y. Acad. Sci. 1975, 253, 116-123.
41. Hindfelt B., Plum F., Duffy T.E.: Effect of acute ammonia intoxication on cerebral metabolism in rats with portocaval shunts. J. Clin. Invest. 1977, 59, 386-396.
42. Hirayama C.: Tryptophan metabolism in liver disease. Clin. Chem. Acta 1971, 32, 191-197.
43. Job V., Mattson W.J., Sloan M., Coon W.W., Turcotte J.G., Child Ch.: Alterations in plasma - free amino acids in dogs with hepatic insufficiency. Surg. Gynec. Obstet. 1970, 130, 794-801.
44. Kassur B., Olejnik Z., Mossakowski M.J., Kraśnicka Z.: Some pathogenetic aspects of acute liver failure with encephalopathy in the course of viral hepatitis. Proc. VI International Congress of Infectious and Parasitic Diseases. Vol. III. PZWL Warsaw, 1974, 233-238.
45. Kisfaludy S.: Effect of ammonia intoxication and liver injury on the activity of some enzymes of the brain in the rat. W: Recent progress in ammonia metabolism. Red. M. Imler, I. Szam, G. Witcock. Baden-Baden, Brüssel 1974, 123-129.

46. Kupchik H.Z., Knox J.: Assay of glutamine and its aminotransferase with the enol-borate of phenylpyruvate. Arch. Biochem. Biophys. 1970, 136, 178-186.
47. Kyu H.H., Cavanagh J.B.: Some effects of porto-caval anastomosis in the male rats. Brit. J. exp. Path. 1970, 51, 217-227.
48. Lee S.H., Fisher B.: Portocaval shunt in the rat. Surgery 1961, 50, 668-672.
49. Lehninger A.L.: Biochemia. PWRiL Warszawa 1979.
50. Livingstone A.S., Potvin M., Goresky C.A.: Changes in the blood-brain barrier in hepatic coma after hepatectomy in the rat. Gastroenterology 1977, 73, 697-704.
51. Lockwood A.H., Duffy T.E.: Glutamine transaminase and ω -amidase: species variations in brain activity and effect of portocaval shunting. J. Neurochem. 1977, 28, 673-675.
52. Lockwood A.H., Mc Donald J.M., Reiman R.E., Gelbard A.S.: The dynamics of ammonia metabolism in man. J. Clin. Invest. 1979, 63, 449-460.
53. Lowry O.H., Rosenbrough S.M., Farr A.L., Randall R.J.: Protein measurement with the Folin-phenol reagent. J. Biol. Chem. 1951, 193, 265-270.
54. Mardaszew S.R., Nikołajew A., Ewsieju A.P.: Indukcija asparginaznoj i glutaminaznoj aktivnostiej u Pseudomonas sp. asparginowej i glutaminowej kislotami. Biochemija 1967, 32, 1093-1093.

55. Matheson D.F., Van den Berg C.J.: Ammonia and brain glutamine. Inhibition of glutamine degradation. Biochem. Soc. Trans. 1975, 3, 525-530.
56. Mattson W.J., Job V., Solan M., Coon W.W., Trucotte J.G., Child C.G.: Alteration of individual free amino acids in brain during acute coma. Surg. Gynecol. Obstet. 1970, 130, 263-266.
57. McClain C.J., Zieve L., Doizaki W.: Merkaptans in portal systemic encephalopathy /PSE/ due to alcoholic liver disease. Gastroenterology 1978 a, 74, 1064-1067.
58. McClain C.J., Kromhout J., Zieve L.: Blood merkaptan and ammonia concentrations in cirrhotics after a protein load. Gastroenterology 1978 b, 74, 1067-1069.
59. Mc Dermott W.V., Adams R.B.: Episodic stupor associated with an Eck fistula in the human with particular reference to the metabolism of ammonia. J. Clin. Invest. 1954, 33, 1-9.
60. Mc Ilwain H., Bachelard H.S.: Biochemistry and the nervous system. Williams and Wilkins. Baltimore 1971.
61. Meister A.: Preparation and enzymatic reactions of the keto analogues of asparagine and glutamine. J. Biol. Chem. 1953, 200, 571-589.
62. Meister A.: Catalytic mechanisms of glutamine synthetase; overview of glutamine metabolism. W: Glutamine: metabolism, enzymology, and regulation. Red.: Mora J., Placios R., Academic Press, New York 1980, 1-40.

63. Mossakowski M.J., Paluszkiewicz-Szymchel J.: Encephalopathy porto-systemica. *Neuropat. Pol.* 1964, 2, 179-192.
64. Mossakowski M.J.: Patomorfologia i histochemia spontanicznych i doświadczalnych encefalopatii pochodzenia wątrobowego. *Neuropat. Pol.* 1966, 4, 231-304.
65. Mossakowski M.J., Renkawek K., Kraśnicka Z., Śmiałek M., Pronaszko A.: Morphology and histochemistry of Wilsonian and hepatogenic gliopathy in tissue culture. *Acta Neuropath. /Berl./* 1970 a, 16, 1-16.
66. Mossakowski M.J., Śmiałek M., Pronaszko A.: Zaburzenia przepuszczalności naczyń krwionośnych w mózgu w doświadczalnej encefalopatii wątrobowej. *Neuropat. Pol.* 1970 b, 8, 365-374.
67. Mossakowski M.J., Kraśnicka Z., Kassur B., Olejnik Z.: Patomorfologia ośrodkowego układu nerwowego w ostrych uszkodzeniach wątroby. *Neuropat. Pol.* 1974, 12, 51-62.
68. Mossakowski M.J., Pronaszko-Kurczyńska A., Różga J., Paluszkiewicz R.: Wpływ α -oksoglutaranu na rozwój encefalopatii wątrobowej u szczurów z zespoleniem wrotno-układowym. *Neuropat. Pol.* 1977, 15, 317-325.
69. Mossakowski M.J.: Experimental studies on the pathogenesis of hepatogenic encephalopathy. *Rivista di Patologia nervosa e mentale.* 1978, 37, 25-36.
70. Mossakowski M.J.: Experimental modelling of hepatogenic encephalopathy. *Neuropat. Pol.* 1981, 19, 261-276.

71. Muto Y.: Clinical study on the relationship of short-chain fatty acids and hepatic encephalopathy. Jap. J. Gastroenterol. 1966, 63, 19-32.
72. Neumann U., Heier B., Haschen R.J.: Tierexperimentelle untersuchungen über mechanismen der ammoniakfixation ausserhalb des harnstoffzyklus. W: Aminosäuren, Ammoniak und hepatische Enzephalopathie. Red.: F. Wewalka, B. Dragoscis, Fischer G. Stuttgart, New York 1978, 78-85.
73. Nikolajew V.: Zur Frage der Beziehungen zwischen Leber und Gehirn. Virchows Archiv. 1937, 299, 309-315.
74. Parson-Smith B., Summerskill W.H.J., Dawson H.M., Sherlock S.: The electroencephalograph in liver disease. Lancet 1957, II, 867-871.
75. Phillips G.B., Schwartz R., Gabuzda G.J., Davidson C.D.: The syndrome of impeding hepatic coma in patients with cirrhosis of the liver given certain nitrogenous substances. New England J. Med. 1952, 247, 239-246.
76. Plum F., Hindfeld B.; The neurological complications of liver disease. W: Metabolic and deficiency diseases of the nervous system. Handbook of Clinical Neurology. Vol. 27. Red. R.J. Vinken, W.G. Bruyn, H.L. Klawans. American Elsevier, New York 1976, 349-377.
77. Rabinowitz J.L., Staeffen J., Blauquet P.: Sources of serum ^{14}C -octanoate in cirrhosis of the liver and hepatic encephalopathy. J. Lab. Clin. Med. 1978, 91, 223-227.

78. Rechnagel E., Glende A. Jr.: Carbon tetrachloride hepatotoxicity and example of lethal cleavage. *Critical Reviews in Toxicology* 1973, 10, 263-295.
79. Record C.O., Duxton B., Chose R.A.: Plasma and brain amino acids in fulminant hepatic failure and their relationship to hepatic encephalopathy. *Europ. J. Clin. Invest.* 1976, 6, 387-394.
80. Richmond J., Girdwood R.H.: Observation on amino acid absorption. *Clin. Sci.* 1952, 22, 301-314.
81. Rogulski J.W.: Zarys biochemii klinicznej i analityki. Red. Angielski S., Rogulski J. PZWL Warszawa 1982, 309-345.
82. Rosen H.M., Yoshimura N., Hodgman J.M.: Plasma amino acid patterns ⁱⁿ hepatic encephalopathy of different etiology. *Gastroenterology* 1977, 72, 483-487.
83. Rowe W.B., Ronzio R.A., Weller V.P. Meister A.: Glutamine synthetase /sheep brain/. W: *Methods in enzymology*. Red. H. Tabor, C.W. Tabor. Academic Press, 1970, vol. 17, 900-910.
84. Sadasivudu B., Indira Rao T., Radhakrishna Murthy C.: Acute metabolic effects of ammonia in mouse brain. *Neurochem. Res.* 1977, 2, 639-655.
85. Schutta H.S.: Bilirubin encephalopathy in Guam rats. *J. Neuropath. exp. Neurol.* 1967, 26, 639-694.

86. Seitelberger F.: General neuropathology of central neuroglia. The concept of glial syndromes. Proc. VI Congr. Neuropath. Masson et Cie Paris 1970, 392-406.
87. Sherlock S., Summerskill W.H.J., White L.P., Phear A.E.: Portal systemic encephalopathy: neurological complication of liver disease. Lancet 1954, II, 454.
88. Sherlock S., Summerskill W.H.J., Dawson A.M.: The treatment and prognosis of hepatic coma. Lancet 1956, II, 689-694.
89. Sigiura M.: Pharmacological aspect on glutamic acid metabolism in brain: transamination and associated deamidation of glutamine to α -keto acid in brain. Jap. J. Pharmacol. 1957, 7, 1-5.
90. Sporn M.B., Dingman W., Defalco A., Davies R.K.: Formation of urea from arginine in the brain of the living rat. Nature 1959, 183, 1520-1521.
91. Summerskill W.H.J., Davidson E.A., Sherlock S., Steiner R.E.: The neuropsychiatric syndrome associated with hepatic cirrhosis and extensive portal collateral circulation. Quart J. Med. 1956, 25, 245.
92. Śmiałek M., Mossakowski M.J.: Morphological changes and quantitative topography of copper in the brain of patients with hepatic coma due to acute liver impairment. Neuropat. Pol. 1974, 12, 259-268

93. Teyshenne P.F., Walters I., Claveria L.E.: The encephalopathic action of five-carbon-atom fatty acids in the rabbit. Clin. Sci. mol. Med. 1976, 50, 463-472.
94. Van Harreveld A., Fifkova E.: Effects /glutamate and other/ of amino acids on the retina. J. Neurochem. 1971, 18, 2145-2154.
95. Van Harreveld A., Fifkova E.: Effects of amino acids on the isolated chicken retina and on its response to glutamate stimulation. J. Neurochem. 1973, 20, 947-962.
96. Vergara F., Plum F., Duffy T.E.: α -ketoglutarate: increased concentrations in the cerebrospinal fluid of patients in hepatic coma. Science 1974, 183, 81-83.
97. Walker C.D., White R.S., Mark L.C.: Cerebral acetylcholine, serotonin in acute ammonia intoxication. Proc. Soc. Exp. Biol. Med. 1971, 136, 668-671.
98. Walshe J.M.: The effect of glutamic acid on the hepatic failure. Lancet 1953, 1, 1075-1077.
99. Wender M., Kozik M.: Encefalopatia po zespoleniu żyły głównej dolnej z żyłą wrotną. Obraz biochemiczny. Neurol. Neurochirg. Pol. 1973, 23, 177-181.
100. Zieve L., Olsen R.L.: Can hepatic coma be caused by a reduction of brain noradrenaline or dopamine. Gut. 1977, 18, 688-691.
101. Zieve L.: Hepatic encephalopathy: summary of present knowledge with an elaboration on recent development. W: Progress in liver disease. Vol. VI. Red.: H. Popper, F. Schaffner. Grune and Stratton, New York 1979, 327-341.

102. Zieve L., Nicoloff D.M.: Pathogenesis of hepatic coma.
Ann. Rev. Med. 1975, 26, 143-157.
103. Yoshida T.: Purification and some properties of soluble
and mitochondrial glutamine ketoacids transaminase
isozymes. Vitamins 1967, 35, 227-234.